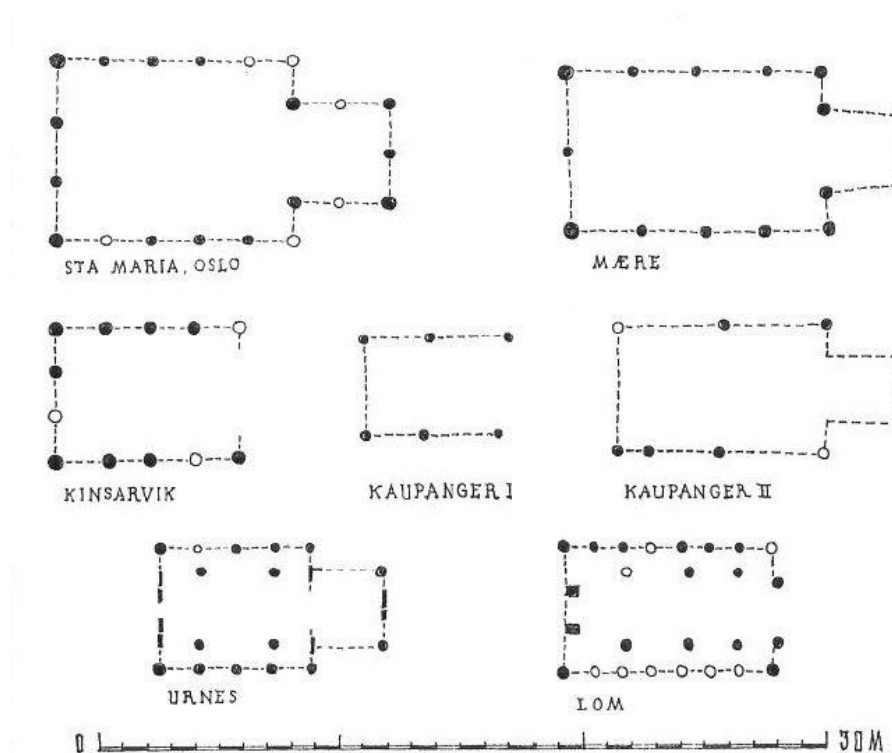

De første kirkene i Norge

Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet

Steinar Magnell

Masteroppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2009

Forsideillustrasjon: Plantegning av et utvalg stolpekirker (fra Christie 1978b:201)

Innhold

Figurliste	iv
Tabelliste	iv
Forord	v
1 Bakgrunn.....	1
1.1 Innledning.....	1
1.2 Problemstilling.....	3
1.3 Metode	3
1.4 Arbeidets oppbygning	4
2 Forskningen på kristningen av Norge og den tidligste kirkebyggingen.....	4
2.1 Forskningen på kristningsprosessen i Norge.....	4
2.2 Forskningen på den tidligste kirkebyggingen i Norge	5
3 Kilder til kristningen.....	6
3.1 Innledning.....	6
3.2 Skriftlige kilder som omhandler perioden før år 1100	7
3.3 Arkeologiske kilder til kristningen før kirkebyggene	10
3.3.1 Gjenstandsmaterialet	10
3.3.2 Graver.....	11
4 Kirkematerialet	13
4.1 Innledning.....	13
4.2 Stolpebyggene under middelalderkirkene – de tidligste kirkene i Norge?	13
4.2.1 Lom	15
4.2.2 Høre	18
4.2.3 Kaupanger.....	21
4.2.4 Urnes	24
4.2.5 Mære	27
4.2.6 Mariakirken i Oslo	29
4.2.7 Bø.....	31
4.2.8 Ringebu.....	33
4.2.9 Kinsarvik	35
4.2.10 Veøy.....	37
4.2.11 Clemenskirken i Oslo	40
4.3 En sammenligning av stolpekirkene.....	42
4.3.1 Hva er en kirke?.....	42

4.3.2	Var stolpebyggene tidlige kirker?	42
4.3.3	Byggeteknikk og planformer	43
4.3.4	Plassering av stolpekirkene	46
4.3.5	Størrelsen på stolpekirkene.....	47
4.3.6	Datering av stolpekirkene.....	47
5	Den tidligste kirkebyggingen	50
5.1	Innledning.....	50
5.2	Den tidligste kirkebyggingen ut fra de skriftlige kildene	50
5.3	Det liturgiske arbeidet og kirkebygget i den tidlige kristningsfasen	51
5.4	Hva forteller restene etter stolpekirkene?.....	53
5.4.1	Stolpekirkenes plassering	53
5.4.2	Stolpekirkenes størrelse	56
5.5	Oppsummering.....	59
6	Kristningen og den politiske situasjonen i Norge	59
6.1	Er det en forskjell på kirkene i den tidligste kirkebyggefase?	59
6.1.1	Kongemakten og forholdet til kristendommen.....	60
6.1.2	Samfunnsendringer som resultat av kristendommen.....	62
6.2	Kirkebygg som politiske symboler?	64
6.3	Oppsummering.....	66
7	Kirkeorganisasjonen etableres og stolpekirkene erstattes	67
8	Avslutning og konklusjon.....	71
	Litteraturliste:.....	74

Figurliste

Fig. 1: Plantegning over Lom (Fra Christie 1978a:109).	15
Fig. 2: Plantegning over Høre (Fra Jensenius 1980:3).	18
Fig. 3: Plantegning over Høre (med Høre II) (Fra Hauglid 1989:172).	19
Fig. 4: Plantegning over Kaupanger (Fra Lidén 1969a:19).	21
Fig. 5: Plantegning over Urnes (Fra Christie 1959:53).	24
Fig. 6: Plantegning over Mære (Fra Lidén 1999:31).	27
Fig. 7: Plantegning over Mariakirken (Fra Jensenius 2001:131).	29
Fig. 8: Plantegning over ulike stadier av Mariakirken (Fra Christie 1963a:255).	30
Fig. 9: Plantegning over stolpekirken i Bø (Fra Skre 1986:11).	31
Fig. 10: Bygningsfase i Bø (Fra Skre 1986:15).	32
Fig. 11: Plantegning over Ringeby (Fra Jensenius og Skre 1983:15).	33
Fig. 12: Plantegning over Kinsarvik (Fra Christie 1963b:13).	35
Fig. 13: Plantegning over de avgrensede gravplassene på Veøy (Fra Solli 1995:37).	37
Fig. 14: Plantegning over eldre graver under Clemenskirken (Fra Norseng 2000:15).	40
Fig. 15: Ulike planformer for stolpekirker i Norge (Fra Jensenius 2001:88).	45

Tabelliste

Tab. 1: Oversikt over stolpekirkenes størrelse, mulige datering og plassering ved tidligere graver.	49
Ta. 2: Oversikt over stolpekirkene og kirkene som erstattet dem. Tidspunkt for utskiftning og størrelsesforhold.	70

Forord

Arbeidet med masteroppgaven har vært en lærerik prosess på godt og vondt. Når arbeidet mitt nå er ferdig er det flere personer som fortjener en takk. Først vil jeg takke Øivind Lunde for samtalen vi hadde da jeg var i startfasen med å definere prosjektet. Det har riktignok endret seg en del siden den gang, men noen av tipsene han kom med har vært med gjennom hele prosessen.

Jeg vil også takke min veileder Ingrid Fuglestvedt for veiledningen og den interessen hun viste for det arbeidet jeg har holdt på med. En spesiell takk vil jeg rette til Almut Schülke som steppet inn som veileder i Ingrids fravær mot slutten av prosessen. Almuts veiledning har vært helt avgjørende for at avslutningsfasen har gått uten alt for store bekymringer. Mange tusen takk!

I tillegg vil jeg takke alle medstudenter som på en eller annen måte har bidratt, enten det var ved å tipse om litteratur, diskutere problemer ettersom de har oppstått eller noe helt annet.

Jeg vil også takke min far for en siste gjennomlesning og kommentarer. Forhåpentligvis har dette ført til at arbeidet er blitt enkelt å forstå selv for dem som ikke har mye forkunnskap om emnet.

Helt til slutt vil jeg takke den gjengen som har vært ”fristedet” mens jeg har arbeidet med masteren, nemlig volleyballaget mitt. Det har vært veldig deilig å ha en gjeng som ikke spør om hvordan det går med oppgaven eller snakker om frister og veiledninger.

1 Bakgrunn

1.1 Innledning

Studiet av kristningsprosessen i Norge er et emne som har fått oppmerksomhet fra en rekke fagdisipliner (Birkeli 1982:11-25). I de seneste årene er det likevel hovedsakelig religionshistorikere, historikere og arkeologer som har viet temaet mest oppmerksomhet. Det har vært ulike oppfatninger om hvordan Norge ble kristnet, hvem som stod bak kristningen og hvorfor. Hovedårsaken til dette er at ulike fagdisipliner har ulik innfallsvinkel til studiet av religionsskiftet i Norge. For historikere er det i hovedsak de skriftlige kildene som utgjør materialet, for religionshistorikerne er det i hovedsak skriftlige kilder som omtaler religion, mens for arkeologer er den viktigste kilden det arkeologiske materialet. Dette har resultert i at forskningen på religionsskiftet i Norge har blitt et tverrfaglig forskningsområde. Alle de ulike fagdisiplinenes materiale har både sine fordeler og begrensninger, men felles for dem er at de er kilder til den samme hendelsen. Dette betyr at de ulike fagdisiplinene har ulike utgangspunkt for sine tolkninger av religionsskiftet (Sigurðsson 2003:11).

Historiske kilder, spesielt senere sagaer, men også noen samtidige innskrifter, har ført til at forholdet mellom rikssamlingskongene og kristningsprosessen i perioden fra slutten av 900-tallet og frem til 1100-tallet har vært omdiskutert tema innenfor religionsskifteforskningen (Sigurðsson 2003:8). Disse to hendelsene blitt sett på som to hendelser som forutsatte hverandre. Rikssamlingen startet allerede på midten av 800-tallet da Harald Hårfagre sikret seg kontroll over store deler av Vestlandet. Fra midten av 900-tallet og frem mot midten av 1000-tallet er det kristne rikskonger som står for rikssamlingen og større områder av Norge blir underlagt rikskongedømmet. Det har blitt foreslått at de kristne rikskongene i perioden fra midten av 900-tallet og frem til rundt midten av 1000-tallet brukte kristendommen som et redskap i sin politiske ekspansjon (se for eksempel Andersen 1977; Brendalsmo 1990:38; Helle 1995:41-54; Hernæs 2000; Krag 1995:35-39; Sawyer 1982:139; Sigurðsson 2003:37-40; Stevenson 1996). For religionshistorikerne har forholdet mellom den tidligere nordiske religionen og kristendommen vært sentral i forskningen. Et hovedpunkt har vært at den hedenske religionen stod sterkt da kristendommen kom til Norge. Dermed kan møtet mellom de to religionene ha ført til en konflikt både på det religiøse og samfunnsmessige planet. Blant annet har det blitt studert i hvilken grad dette møtet kan ha ført til endringer og tilpasninger i de to religionene i den tidligste perioden (Steinsland 1995; 2005:433-434). Innenfor den

arkeologiske forskningen er det endringer i det arkeologiske materialet som forteller oss om endringer i samfunnet. Det arkeologiske materialet er i stor grad et materiale som må oppfattes som ikke-verbal kommunikasjon (Hærnes 1995:81). Den informasjonen vi får av det arkeologiske materialet er i hovedsak basert på vår forståelse og tolkninger av materialet. Menneskers mentalitet kan bli kommunisert i deres gjenstandsmateriale og dermed det arkeologiske materialet (Hærnes 1995:81-82). Religionsskiftet i Norge fører til endringer i samfunnet, men også til en endring i folks mentalitet og dermed en endring i den materielle kulturen. Denne endringen vil markeres i det arkeologiske materialet på mange måter. Nye typer gjenstander, symboler, endringer i gravskikken og nye type bygninger, som for eksempel kirker, vil være tegn på religionsskiftet (Gräslund 1996:12). Den arkeologiske forskningen på religionsskiftet vil derfor også kunne fortelle oss om spredningen av kristendommen og når det endelige religionsskiftet trolig har funnet sted.

Det er vanskelig å sette et nøyaktig årstall for når Norge ble kristnet. To hendelser fra stedet Moster i Hordaland har vært med på å danne grunnlaget for når man regner Norge for kristnet. I 1995 ble tusenårsjubileet for kristningen av Norge feiret. Dette jubileet tok utgangspunkt i at Olav Trygvason, i år 995, skal ha holdt den første messen på Moster (Rindal 2004:104; Sigurðsson 2003:6). Den andre hendelsen på Moster som har vært viktig for kristningen av Norge var kristenrettsbestemmelsene, kjent fra eldre Gulatingslov og eldre Frostatingslov, som ble satt opp på Mostertinget av Olav (den hellige) og hans biskop Grimkell. Dette har blitt sett på som den offisielle bestemmelsen om at Norge skulle være et kristent rike. Det er usikkert nøyaktig hvilket år tinget på Moster ble holdt, både 1022 (Knirk 1996; Rindal 1996b) og 1024 (Sigurðsson 2003:5) har blitt foreslått, men selv om det er noe uenighet er de fleste enige om at tinget ble holdt en gang tidlig på 1020-tallet. Likevel er det lite som tyder på at hele landet hadde gitt opp hedensk kult så tidlig som på 1020-tallet (Solberg 2003:317-318). Bestemmelsen på Mostertinget må derfor sees som kongemaktens målsetning og ikke at et faktisk religionsskifte i Norge var gjennomført. På samme tid viser funn av arkeologisk materiale med kristne symboler fra perioden før 1000-tallet at det har vært en kontakt med kristne områder i Europa og kristen ideologi kan ha kommet til områder i Norge før tinget på Moster, kanskje så tidlig som ved overgangen til 700-tallet (Gräslund 2001:20-24; Hærnes 1995:113).

1.2 Problemstilling

I mitt arbeid vil jeg se nærmere på den første kirkebyggingsfasen i Norge. Dette vil jeg gjøre ved å ta utgangspunkt i det arkeologiske materialet som kan knyttes til den tidligste kirkebyggefasesen og de første kirkebyggene. Kirkebygningene som jeg vil undersøke er i all hovedsak stolpebygninger av tre som ble bygget i en periode før stavkirkene og kirkene av stein. Målet med undersøkelsen er å se på hvilken funksjon disse stolpebyggene har hatt og hva som var bakgrunnen for at de ble bygget. Dette vil jeg gjøre ved å studere både det arkeologiske materialet og ved å trekke inn historiske kilder. Perioden mellom ca. år 1050 og 1250 blir regnet som den store kirkebyggeperioden i Norge. Innenfor denne perioden var 1100-tallet den mest aktive perioden der flest kirker ble bygget. Selv om denne perioden mellom 1050 og 1250 sees som den store kirkebyggeperioden, betyr ikke det at det ikke ble bygget kirker i Norge før 1050, men ut fra det arkeologiske materialet virker det ikke som om det var noen stor utbredt kirkebyggeaktivitet før overgangen til 1100-tallet (Sigurdsson 2003:50). Denne økningen i kirkebyggingen sammenfaller med at det på begynnelsen, eller rundt midten, av 1100-tallet ble etablert en egen kirkeorganisasjon i Norge som selv stod for utbyggingen (Christie 1996:160). Dette arbeidet vil ta for seg et utvalg av de mulige kirkene som ble bygget før 1100-tallet; en periode i norsk kirkebyggehistorie der kristendommen var i ferd med å etablere seg i Norge og før det var en selvstendig kirkeorganisasjon. I tillegg til kirkene vil også graver, direkte knyttet til kirkene og i området rundt, bli tatt med. Grunnen til at graver blir inkludert i undersøkelsen er for det første at graver har blitt sett på som en viktig kilde til religionsskiftet (Solli 1995:25) og for det andre er gravlegging av kristne noe som i utgangspunktet skal skje i vigslet jord på en kirkegård (Skre 1995:213). Derfor er gravene også en viktig kilde til kirkebyggingen.

1.3 Metode

Den metodiske fremgangsmåten i arbeidet vil være å studere de arkeologiske restene etter tidligere stolpebygg under et utvalg middelalderkirker i Norge med tanke på funksjon og bakgrunn for bygging. For å gjøre dette vil jeg først gjennomgå materialet fra de utvalgte stolpebyggene og deretter gjøre en sammenligning av dem. Siden religionsskiftet i Norge er et tverrfaglig forskningsfelt vil jeg sammenligne resultatet av studiene av de utvalgte kirkene opp mot den historiske forskningen på den tidlige kristningsperioden. I forhold til den historiske forskningen på religionsskiftet vil jeg se på teorier om hvordan kristendommen ble

presentert for den norske befolkningen og hvordan dette kan belyse kirkebyggingen og bruken av de tidligste kirkene.

1.4 Arbeidets oppbygning

Arbeidet er delt inn i åtte kapitler. Kapittel 2 er en meget kort og oppsummerende presentasjon av forskningen på kristningsprosessen og de tidligste kirkene i Norge. I kapittel 3 er det en gjennomgang av de ulike kildene til kristningsprosessen. Både mulighetene og begrensningene ved skriftlige og arkeologiske kilder blir tatt opp. I kapittel 4 følger presentasjonen av mitt materiale, nemlig stolpekirkene. Her blir det gitt en grundig gjennomgang av hver kirke med argumentering for hvorfor det er snakk om tidlige kirkebygg. Avslutningsvis er det en større sammenligning av stolpekirkene. I kapittel 5 blir det presentert ulike tolkninger av stolpekirkene basert på det arkeologiske materialet. Kapittel 6 tar opp mulige tolkninger av den tidligste kirkebyggingen sett i forhold til den politiske situasjonen i Norge på 1000-tallet. Kapittel 7 omhandler utskiftningen av de tidligste kirkene. Den avsluttende konklusjonen følger i kapittel 8.

2 Forskningen på kristningen av Norge og den tidligste kirkebyggingen

2.1 Forskningen på kristningsprosessen i Norge

Som nevnt innledningsvis har forskningen på kristningen av Norge i stor grad vært et fagfelt som har blitt forsket på av en rekke fagdisipliner helt siden 1800-tallet (Birkeli 1982:11-25). Da 1000-årsjubileet for Olav Tryggvasons messe på Moster ble feiret i 1995, ble det i Oslo satt i gang et stort tverrfaglig forskningsprosjekt på religionsskiftet i Norden (Sigurðsson, Myking og Rindal 2004), der hovedfokus ble rettet mot kristningen av Norge (Sigurðsson 2003:6). Religionsskiftet og kristningsprosessen er fortsatt et forskningsområde som interesserer forskere fra ulike fagdisipliner og det blir stadig publisert nye artikler og bøker som omhandler ulike temaer innenfor feltet (se blant annet Bagge og Nordeide 2007; Brendalsmo 2006; Sigurðsson 2003; Steinsland 2005).

Særlig ut fra Snorres *Heimskringla* ble det raskt etablert sannhet at det var de norske kristnings- og rikskongene som hadde stått for kristningen av Norge (Birkeli 1973:7; Solli 1996:91). Rudolf Keyser (1803-1864), en av de første forskerne på kristendommen i Norge,

hevdet at Norge ble kristnet av kongene. Keyser hevdet at kristendommen ble innført med makt og i løpet av en relativt kort periode på rundt 35 år, og at det var kongene Olav Tryggvason og Olav Haraldsson som stod for kristningen (Birkeli 1982:13; Solberg 2003:312). Denne teorien knytter seg til oppfattelsen om at den hedenske religionens ståsted på slutten av 900- og starten av 1000-tallet var svært svekket på grunn av den lange kontakten som hadde vært mellom Norge og kristne områder i Europa (Solberg 2003: 312).

Senere forskning har riktignok avvist en slik forståelse av kristningsprosessen i Norge. Religionshistorikeren Gro Steinsland (1995) er en av de som hevder at den hedenske religionen stod sterkt da kristendommen gjorde sitt inntog. Hun påpeker at hedendommen var en integrert del av samfunnet, både politisk og sosialt, og at det dermed ikke var mulig at kristningskongene kan ha gjennomført en kristning av landet på 35 år (Steinsland 1995; 2004).

Den senere forskningen har likevel fokusert mye på den langvarige kontakten mellom de Skandinaviske områdene og Europa og i hvilken grad kristne impulser har kommet til Norge gjennom denne kontakten (Sigurðsson 2003:17; Solli 1996). Det er nå generell enighet om at de skandinaviske samfunnene har hatt en langvarig kontakt med kristne lenge før kristendommen offisielt ble innført. Det er likevel diskusjon rundt hvor tidlig denne kontakten begynte og hvor viktig den har vært for den senere kristningsprosessen (Sigurðsson 2003:17). Blant annet har arkeologen Per Hernæs (1995) studert gravmateriale fra Rogaland for å se på tidlig kristen innflytelse i Norge.

I dag er det stort sett generell enighet blant forskerne på religionsskiftet at innføringen av kristendommen først skjedde blant de verdslige lederne, rikskongene og stormennene i Norge. Deretter gikk de kristnede verdslige lederne i spissen for å kristne resten av befolkningen (Sigurðsson 2003:32; Sveas Andersen 1977:190).

2.2 Forskningen på den tidligste kirkebyggingen i Norge

Utgravninger i norske middelalderkirker har vist at det flere steder har stått tidligere bygninger på stedet der middelalderkirken senere ble bygget. Disse bygningene, som man antok var tidlige kirker, tilhørte en kirkebyggeperiode som var før den mer organiserte kirkeutbyggingen som begynte på 1100-tallet (Sigurðsson 2003:50) og kan derfor ha blitt

bygget i forbindelse med kristningsprosessen i Norge. Den tidligste forskningen på tidlige kirkebygg i Skandinavia var sterkt preget av debatten rundt kultkontinuiteten fra hedendom til kristendom. Blant annet har det blitt forsket på mulig kultbyggningskontinuitet, det vil si at de tidlige kirkene kan ha vært omgjorte hedenske templer, og kultstedskontinuitet, at kirkene blir bygget på steder der hedensk kult har blitt praktisert (Lidén 1969b, 1995b, 1999; McNicol 1997; Olsen 1966, 1986). John McNicol (1997) har i sin hovedoppgave gitt en historiografisk fremstilling av denne debatten så jeg skal ikke bevege meg inn i den her. Likevel vil jeg nevne Olaf Olsens (1966) doktoravhandling *Hørg, hov og kirke*. I denne avhandlingen tok Olsen et oppgjør med en rekke teorier om kultkontinuitet som var fremsatt av skandinaviske kirkeforskere. Som et resultat av arbeidet endte han med å avvise teorien om generell kultkontinuitet fra hedenske kultplasser til kirkesteder (Olsen 1966).

I dag er ikke forskningen på de tidligste kirkene i Norge like preget av kultkontinuitetsspørsmålet. Stefan Brink (1992) mener at langt viktigere spørsmål rundt religionsskiftet og kirkebyggingen har blitt ofret i kontinuitetsdebatten. Forskning på bakgrunnen for at kirkene ble bygget på nettopp de stedene de står, enten det er ved gamle hedenske graver eller ikke, er viktigere enn å bevise kontinuiteten fra hedensk tid (Brink 1992: 121). Hans-Emil Lidén (1995a) legger også selve kultkontinuitetsspørsmålet litt til side og trekker frem andre interessante spørsmål man kan stille om de tidligste kirkebyggene. Han mener forskning på hvem som bygget kirkene, hvem som brukte dem og hvordan de ble brukt er viktige spørsmål for å kunne forstå den tidligste fasen av kirkebyggingen i Norge. Tidligere har også arkeologen Dagfinn Skre (1984:9-10) stilt spørsmålet om hvilket motiv kirkebyggerne hadde? Alle disse spørsmålene utelukker ikke på noen måte kultkontinuitet, men åpner for en bredere forståelse av den tidligste kirkebyggingen i Norge.

3 Kilder til kristningen

3.1 Innledning

Som nevnt benytter ulike fagdisipliner ulike kilder til å studere religionsskiftet i Norge. Med bakgrunn i problemstillingen min vil det være nødvendig å se på hvilke kilder som har blitt benyttet til å studere religionsskiftet i Norge. I det følgende kapittelet vil det være en kort gjennomgang av både historiske og arkeologiske kilder og hvilke bilder på kristningsprosessen de presenterer.

3.2 Skriftlige kilder som omhandler perioden før år 1100

Uten skriftlige kilder hadde vi ikke hatt noen viten om hvordan kristningen av Norge foregikk. Det er begrenset hva det arkeologiske materialet kan fortelle oss om hvem som stod for kristningsarbeidet eller hvordan de gikk frem. Av denne grunn har studiet av kristningen av Norge vært tett knyttet opp til skriftlige kilder. For Norge er det i hovedsak fire typer skriftlige kilder som gir oss innblikk i kristningsprosessen. De fire typene er runeinnskifter, sagaer som omhandler norske forhold, lovtekster og utenlandske tekster (Sawyer og Sawyer 1993:3).

Den skriftlige kildesituasjonen i Norge skiller seg veldig fra Vest-Europa i begynnelsen av middelalderen. Den første typen kilder, runeinnskiftene, er i stor grad de eneste skriftlige kildene fra Norden i perioden før slutten av 1000-tallet (Sawyer og Sawyer 1993:1). Et stort problem med runeskriftene er at de ofte er fragmenterte eller inneholder for lite informasjon til å kunne si noe om den generelle kristningsprosessen. For eksempel er runesteiner ofte reist til minne om enkelthendelser (Knirk 1996; Skre 1995:171) og det er vanskelig å si i hvilken grad disse enkelthendelsene speiler kristningsprosessen i sin helhet. Den andre typen kilder er sagaer. Det er flere sagaer som omtaler kristningen av Norge og gir detaljerte beskrivelser av hvordan denne prosessen har foregått. De kanskje mest kjente er sagasamlingene *Fagrskinna*, *Ågrip*, begge av ukjente forfattere, og Snorres *Heimskringla*. *Ågrip* kan være skrevet rundt slutten av 1100-tallet, mens *Fagrskinna* og *Heimskringla* er skrevet i årene rundt 1220-1230. Alle tar for seg deler av den norske kongerekken i perioden 800-ca. 1100 (Andersen 1977:25). Hovedproblemet med sagaene er at de ofte er skrevet lenge etter hendelsene de skildrer (Rindal 2004:105). Den tredje typen kilder som forteller oss om kristningsprosessen er landskapslover som inneholder de gamle kristenrettene. Kristenrettene var kort fortalt bestemmelser for hvordan kristendommen skulle praktiseres og kirken skulle drives. De inneholdt regler for hvordan kirker skulle bygges og vedlikeholdes, retningslinjer for kirkegårder, regler for prester og biskoper, og det pastorale arbeidet (Rindal 2004:103). Selv om kristenrettene kan gi oss et innblikk i den tidligste kristenorganisasjonen i Norge, er de eksemplarene av landskapslovene som er overlevert oss alle skrevet ned rundt 1200-tallet (Rindal 2004:107). Den siste typen kilder er utenlandske kilder. Selv om *Heimskringla* kan sees som en utenlandsk kilde så omhandler den utelukkende norske forhold. De utenlandske kildene som hører til den fjerde typen kilder er tekster der forholdene i Norden blir nevnt i

mindre grad. Eksempler på slike kilder er *Vita Anskarii* og Adam av Bremens *Gesta Hummaburgensis ecclesiae pontificum* (Sawyer og Sawyer 1993: 3-4; Sigurðsson 2003:25-26, 30). *Vita Anskarii* forteller blant annet om misjonæren Ansgars reise til Hedeby og Birka rundt år 830, og om hvordan han begge steder kom under beskyttelse av konger og fikk bygget kirker (Sigurðsson 2003:25-26). Fra Adam av Bremens skildringer blir det opplyst om at han fikk sendt biskoper til Skandinavia rundt midten av 900-tallet for å drive misjon (Sawyer og Sawyer 1993:107).

Et viktig spørsmål i denne sammenhengen vil være hva slags bilde av kristningsprosessen de skriftlige kildene gir. Ut fra de skriftlige kildene virker det som om man kan dele inn kristningsprosessen i to ulike faser. Den første fasen, som kan ha startet så tidlig som på 800-tallet, er en periode der enkelte misjonærer har operert mer eller mindre selvstendig. Bakgrunnen for at disse misjonærene har kommet til Norge kan være at nykristne stormenn ønsket å konvertere befolkningen, men misjonærene kan også ha kommet til Norge uavhengig av stormenn og drevet misjon på egenhånd. Den andre fasen, som starter ved overgangen til 1000-tallet, er perioden under de norske rikskongene, og da spesielt Olav Tryggvason og Olav den hellige (Skre 1998:7). De skriftlige kildene gir ikke veldig mye informasjon om den tidligste kristningsfasen i Norge. Ut fra kildene kan det virke som om de første misjonærene kan ha konsentrert seg om å konvertere eliten i de områdene de reiste til. I hvilken grad misjonærene har hatt suksess med sin misjon og hvor stort geografisk område de har jobbet innenfor er ikke nevnt i kildene (Sigurðsson 2003:25; Skre 1998:7-8). Sagaene er de kildene som gir oss mest informasjon om den andre fasen. Sagaene legger vekt på hvordan rikskongene, og da spesielt Olav Tryggvason og Olav den hellige, lyktes med å innføre kristendommen som eneste religion i Norge. De forteller om hvordan kongene vendte seg til stormenn rundt i landet og konverterte dem. Felles for sagaene er at de fremstiller rikskongenes kristningsverk som en voldelig prosess der stormenn ble tvunget til å konvertere til kristendommen, og de som ikke frivillig konverterte ble utsatt for tortur og drap (Rindal 2004:105; Sigurðsson 2003:40; Skre 1998:10). Kort oppsummert kan man si at de skriftlige kildene synes å presentere et bilde av kristendommen som en religion som i den tidligste perioden kun ble presentert for eliten i Norge. Senere er det også eliten, i stor grad rikskongene, som tar avgjørelsen om å innføre kristendommen i landet som helhet og som står for kristningsprosessen. Sett fra et historisk ståsted tyder kildene på at kristningsprosessen i Norge foregikk ovenfra og ned, der eliten først omvendes og at resten av befolkningen senere fulgte etter (Sigurðsson 2003:32).

Som nevnt over er de historiske kildene de eneste kildene vi har til hvordan kristningsprosessen i Norge har foregått. Likevel er det viktig å være klar over begrensningene i de historiske kildene. Det er et relativt lite antall runeinnskrifter som stammer fra den tidligste kristningsperioden. I mange tilfeller er disse innskriftene enten fragmenterte eller så omhandler de en enkelt hendelse. Dette gjør at de ikke er noen god kilde til den generelle kristningsprosessen, likevel skal man ikke avskrive dem som kilder. De utenlandske kildene er problematiske i den grad at de ikke nevner norske forhold i noen stor grad. Ofte dreier det seg om informasjon rundt at misjonærer har besøkt landet, uten noe mer rundt deres gjøremål og resultater. De kildene som omtaler norske forhold i stor grad har også sine begrensninger. De utgavene av landskapslovene vi kjenner til i dag er nedskrevet på 1200-tallet. Det betyr selvsagt ikke at lovene også ble laget på dette tidspunktet. Både den eldste *Gulatingloven* og Snorres *Olav den helliges saga* nevner at Olav satte opp kristenretter (*Heimskringla*: Olav den helliges saga kap. 58; Rindal 2004:108). På grunn av dette ser Magnus Rindal (2004:110) det som mulig at i det minste noe av innholdet i de kristenrettene vi kjenner fra de nedskrevne lover på 1200-tallet kan inneholde elementer fra de kristenrettene som Olav den hellige nedsatte. Likevel påpeker han at siden de lovene vi kjenner i dag er et resultat av både lovendringer og trolig flere nedskrivninger er det vanskelig å avgjøre hvilke deler av kristenrettene som tilhører 1000-tallet. Dette problemet gjelder i stor grad også sagaene om de norske kongene. Ingen av sagaene vi kjenner til i dag er skrevet ned på 1000-tallet. De fleste sagaene som omhandler kristningsperioden i Norge er skrevet ned på 1100- og 1200-tallet. Siden de store sagaverkene, *Heimskringla* inkludert, er skrevet ned på 1200-tallet har forfatterne av disse verkene hatt anledning til å basere sine verk på 1100-tallssagaene. Mye tyder også på at de senere sagaskriverne har benyttet seg av tidligere verk, men også at de har tatt seg friheter til å endre på eller legge til ting (Andersen 1977:25).

I tillegg til at kildene er skrevet ned sent er også opphavet til kildene et potensielt problem. Det var i all hovedsak eliten som var skrivekyndig og som enten selv skrev eller fikk tekster skrevet. Derfor er det også elitens forhold til kristendommen og elitens oppfatning av kristningsprosessen vi får presentert i kildene. Resultatet er at de skildringene om kristningen vi kjenner til bare representerer et mindretall av befolkningen som tilhørte samme samfunnsklasse. Det er derfor lite sannsynlig at verken de samtidige eller senere kildene gir et objektivt og fullstendig bilde av kristningsprosessen. I tillegg til dette er det ikke usannsynlig at de senere sagaskrivernes tekster var preget av deres eget politiske eller religiøse ståsted

(Hernæs 1995:82; Rindal 2004:105; Skre 1998:10-11). Dette gjør at verdien til mange av de skriftlige kildene reduseres betraktelig, men det er ikke nødvendig å avskrive deres kildeverdi helt.

3.3 Arkeologiske kilder til kristningen før kirkebyggene

3.3.1 Gjenstandsmaterialet

De viktigste arkeologiske kildene til den tidligste kristningsprosessen er gjenstander med kristne symboler, kristent meningsinnhold, graver og ikke minst kirker (Hernæs 1995: 87-88; Gräslund 1996:12; Sigurðsson 2003:20). (I dette kapittelet blir ikke kirkene presentert siden de blir grundig presentert i kapittel 4.)

Ut fra det arkeologiske materialet kan det virke som om det har vært kontakt mellom Norge og kristne områder i Europa i en lengre periode før 1000-tallet. Fra skandinavisk område er det et lite gjenstandsmateriale som kan tyde på at det kan ha vært kontakt mellom Skandinavia og de kristne områdene i Europa allerede på 600-tallet. For eksempel viser den svenske arkeologen Anne-Sofie Gräslund (2001:20) til et skattefunn fra Bohuslän i Sverige der blant annet et lite bokformet anheng, som kan ha vært en del av et smykke, ble funnet. Boken var trolig ment som en representasjon av Bibelen og må ha hatt opphav i et område der kristendommen ble praktisert. Ettersom kontakten med kristne områder i Europa tiltar også forekomsten av importgjenstander med kristen symbolikk (Gräslund 1996:34).

I tillegg til at det forekommer en økning av importgjenstander med kristen symbolikk begynner det mot slutten av 800-tallet å bli produsert gjenstander i Skandinavia der både kristen og hedensk symbolikk forekommer på samme gjenstand. Et eksempel på en slik gjenstand er en Torshammer fra Lungås i Västergötaland i Sverige. På denne hammeren, som er et hedensk symbol, er det inngravert to kors på den ene flaten. Denne gjenstanden er på ingen måte unik. Det finnes flere gjenstander, produsert på 900- og 1000-tallet i Skandinavia, som har en slik dualitet (Gräslund 1987:82; Hernæs 2000:21). I tillegg til gjenstander med både hedenske og kristne symboler finnes det også gjenstander med ren kristen symbolikk, for eksempel steinkors (Gräslund 2001:31). Det er gjort funn av steinkors i alle de Skandinaviske landene, men antallet kors er betydelig høyere i Norge. Det gjør at steinkorsene er ganske unike for Norge blant de Skandinaviske landene (Birkeli 1973:55). Fridtjov Birkeli (1973:255) argumenterer for at steinkorsene i hovedsak ble satt opp i perioden fra tidlig på

900-tallet og frem til et stykke ut på 1000-tallet og kan trolig sees som et resultat av misjonsvirksomheten.

3.3.2 Graver

Et av de største argumentene for å benytte seg av graver som kilde til religionsskiftet er at gravtradisjonen innenfor den hedenske religionen og kristendommen er svært forskjellig. Siden mange graver fra overgangsperioden rundt år 1000 ikke ligger på noen kjent kirkegård har det vært diskusjon om hvordan man skal kunne se om slike graver er kristne eller hedenske. Gräslund (1987:83) har satt opp tre kriterier som hun mener vil gjøre det mulig å skille mellom hedenske og kristne graver. De tre kriteriene er gravleggingsskikk, orientering av graven og forekomsten og typen av gravgods/gravgaver.

Det første kriteriet, begravelsesmåte, går på hvordan den døde er begravd. Det er en vanlig oppfatning at den hedenske gravskikken var å kremere sine døde og at den kristne skikken var jordfesting. Denne oppfatning er trolig basert på forbudet mot kremasjon som Karl den Store innførte da han misjonerte hos saxerne (Gräslund 1987:83; Solli 1995:28). Årsaken til at forbudet ble innført var at kremasjon ble sett på som en hedensk tradisjon. Gräslund (1987:83) argumenterer for at kremerte graver i Norden må med all sannsynlighet regnes som hedenske graver, men at det også ble praktisert jordfesting før kristningsprosessen var påbegynt. Derfor kan det oppstå problemer med å skille hedenske og kristne jordfestede graver. En mulig løsning på dette problemet finner vi i det andre kriteriet, orientering av gravene. Dette kriteriet tar utgangspunkt i at en øst-vest orientering av en grav vil være en sikker indikasjon på en kristen grav. Det eksisterer ikke noe bibelske retningslinjer for hvordan en kristen grav skulle orienteres. Skikken er oppstått senere, trolig med tanken om at den døde da ville være begravd med blikket vendt mot øst som er himmelretningen for Kristi oppstandelse (Gräslund 1987:83, 85; Solli 1995:28). På samme tid ble det funnet en rekke graver under utgravningen av et stort gravfelt i Birka som har en omtrentlig øst-vest orientering, men som Gräslund (1987:85) mener er hedenske i sin karakter. Dermed kan heller ikke orientering av gravene være et nøyaktig skille for hedenske og kristne graver. Det siste kriteriet er forekomsten og typen av gravgods/gravgaver og er i likhet med de to andre kriteriene heller ikke helt uproblematisk. Gräslund poengterer at det er viktig å skille mellom faktiske gravgaver og andre gjenstander man måtte finne i en grav. I en jordfestet grav er det naturlig å tenke seg at den døde kan han blitt begravd iført klær. Dermed regner ikke Gräslund gjenstander som

kammer, spenner, kniver og lignende som gravgaver siden disse gjenstandene kan ha vært en del av klesdrakten den døde ble begravd i. Det som må regnes som gravgaver er gjenstander som den døde skulle ha med seg inn i livet etter døden. Gjenstander som blant annet våpen, redskaper for jordbruk, matlagning, jakt og lignende samt husdyr må regnes som gravgaver (Gräslund 1987:85; Solli 1995:28-29).

Det er altså flere problemer med å skille mellom hedensk og kristen gravskikk. Siden det ble praktisert jordfesting i Skandinavia før kristendommen ble introdusert kan man ikke med sikkerhet si at jordfestede graver er kristne. Det samme gjelder orienteringen av gravene. Selv om en øst-vest orientering synes å være en gjennomført kristen skikk så kan også hedenske graver ha hatt den orienteringen. Gravgoods og gravgaver er også problematisk siden det er vanskelig å sette kriterier for hva som kan oppfattes som gravgaver og hva slags gjenstander som må regnes som naturlige også i en kristen grav. Per Hernæs (1995:92) tar opp dette problemet og han mener at selv der det finnes åpenbare kristne kulturytringer i et gravmateriale har arkeologer vært forsiktige med å tolke gravene som kristne. Likevel mener han at gravinventar er den sikreste metoden for å avgjøre kristen innflytelse i graver.

Hernæs (1995:89) påpeker et par viktige poeng rundt studiet av gravskikk og graver generelt og det er at det ikke i utgangspunktet er den dødes oppfatning av gravskikk og religion man studerer. Det er de etterlatte som tar avgjørelsen om hvordan den døde skal gravlegges. Den avdøde har muligens hatt ønsker om hvordan det skal gjøres, men de etterlatte trenger ikke ha tatt hensyn til dette. På samme tid kan man heller ikke utelukke at endringen i gravskikken skyldes en indirekte kristen innflytelse, nemlig at gravskikken endres i tråd med det som er «i tiden» og ikke av ideologiske årsaker (Hernæs 1995:111). Likevel er det sannsynlig at gravlegging er et resultat av den religionen de gravlagte eller deres etterlatte tilhørte og den kulten de praktiserte (Lagerlöf 1991:208).

Ut fra det arkeologiske materialet er det også vanskelig å si noe helt nøyaktig om hvor tidlig kristne impulser kan ha kommet til Norge, men enkelte funn tyder på at det var en kontakt mellom de Skandinaviske landene og kristne områder på 500- eller 600-tallet. Ut fra sin studie av gravmaterialet fra vikingtiden i Rogaland argumenterer Hernæs (1995) for at 700-tallet med rette kan regnes som starten på en større kristen impulsperiode, der kristent tankegods og skikker begynner å få feste i befolkningen. Hvor kristne man kan regne med at folk i deler av Norge var rundt midten av 700-tallet er vanskelig å si, men Hernæs (1995:112-113) mener at

forekomsten av kristne symboler og tankegods vitner om at kristendommen har hatt en større innflytelse i enkelte, større eller mindre, samfunn enn tidligere. Det er noe uenighet om hvor mye man kan lese ut av gravene og gravskikken i forhold til folkelig religiøsitet og hvor tidlig kristen gravskikk ble praktisert i Norge. Likevel tyder det meste på at det fra midten av 900-tallet begynner å bli en endring i gravskikken, fra kremerte og jordfestede graver med gravgods til øst-vest orienterte graver uten gravgods (Sigurðsson 2003:23).

4 Kirkematerialet

4.1 Innledning

I perioden 1955-1985 ble det gjennomført flere utgravninger i Norske middelalderkirker i forbindelse med nødvendige restaurerings- eller vedlikeholdsarbeid i kirker. Under disse arbeidene ble det avdekket spor etter tidligere stolpebygninger på plassen (Lidén 1995a:129). Selv om jordmassene under kirkegulv ofte er utsatt for mye omveltninger spesielt i forbindelse med gravlegging (Christie 1978b:197) så var restene etter stolpebygningene ganske godt bevart. Ut fra stolpebygningenes plassering under kirkene, og det faktum at vi kjenner til stolpekirker som er gravet frem over store deler av Nord-Europa, er det mulig at disse stolpebyggene har vært tidlige kirker (Jensenius 1983:28). Likevel er det veldig lite vi vet om disse mulige kirkene. Med unntak av de senere sagaene og lovene er det svært få samtidige kilder som nevner kirker og kirkebygging i den tidligste kristningsperioden i Norge. Den informasjonen vi har om disse mulige kirkene er derfor i mange tilfeller begrenset til arkeologiske utgravninger og forskning (Christie 1978b:197; Lidén 1995a:129).

4.2 Stolpebyggene under middelalderkirkene – de tidligste kirkene i Norge?

Det største problemet med mange av de mulige stolpekirkene vi kjenner til er at det er veldig lite ved dem som er bevart (se Jensenius 2001:121-171). I en del tilfeller er det bare noen stolpehull som kan indikere om det har stått en bygning på stedet. Ut fra noen få stolpehull er det vanskelig å avgjøre om bygningsrestene har tilhørt en kirke, en annen tidligere bygning eller en annen form for konstruksjon. I min undersøkelse tar jeg utgangspunkt i de kirkestedene som blir presentert i kirke- og arkitekturhistorikeren Hans-Emil Lidéns (1995a) artikkel ”De tidlige kirkene. Hvem Bygget dem, hvem brukte dem og hvordan?”. Et kirkested kan defineres som ”et topografisk avgrenset område for kristen kultutøvelse, hvor det i de

aller fleste tilfeller står en bygning, som er vesentlig for kulten” (Brendalsmo 1990:38). Lidén (1995a:129) presenterer 10 mulige tidlige kirker fordelt på ni kirkesteder. Det er på disse ni kirkestedene at de best bevarte stolpebygningene, tolket som mulige tidlige kirker, ble avdekket. Grunnen til at Lidén tar for seg 10 kirker, men bare ni kirkesteder, er at det trolig har stått to tidligere stolpebygg på Kaupanger. Fordi det har vært diskusjon rundt hvor mange bygg det har stått på de ulike kirkestedene før middelalderkirkene ble bygget, tar jeg for meg de ni kirkestedene og ikke bare de 10 kirkene som Lidén beskriver. Grunnen til at jeg tar utgangspunkt i kirkestedene, er at jeg ønsker å se på flere av tolkningene som er knyttet til hvert enkelt kirkested. I tillegg til kirkestedene fra Lidéns artikkel vil jeg legge til den/de mulige kirken(e) på Veøy og Clemenskirken i Oslo. Bevaringen av de mulige bygningsrestene på disse to kirkestedene er ikke på langt nær så god som på de ni andre kirkestedene i undersøkelsen, men Veøy og Clemenskirken er interessante i forhold til teorier om den tidligste kirkebyggingen i Norge.

De utvalgte kirkestedene har en geografisk spredning i Midt-, Sør- og Øst-Norge. Urnes og Kaupanger ligger i Sogn og Fjordane ved Sognefjorden. Lom, Høre og Ringebu ligger i innlandet i Oppland fylke. Kirken på Veøy er i Møre og Romsdal fylke. Mære kirke ligger i Nord-Trøndelag, Bø kirke ligger i Telemark, Kinsarvik i Hordaland og de to Oslokirkene Mariakirken og Clemenskirken.

4.2.1 Lom

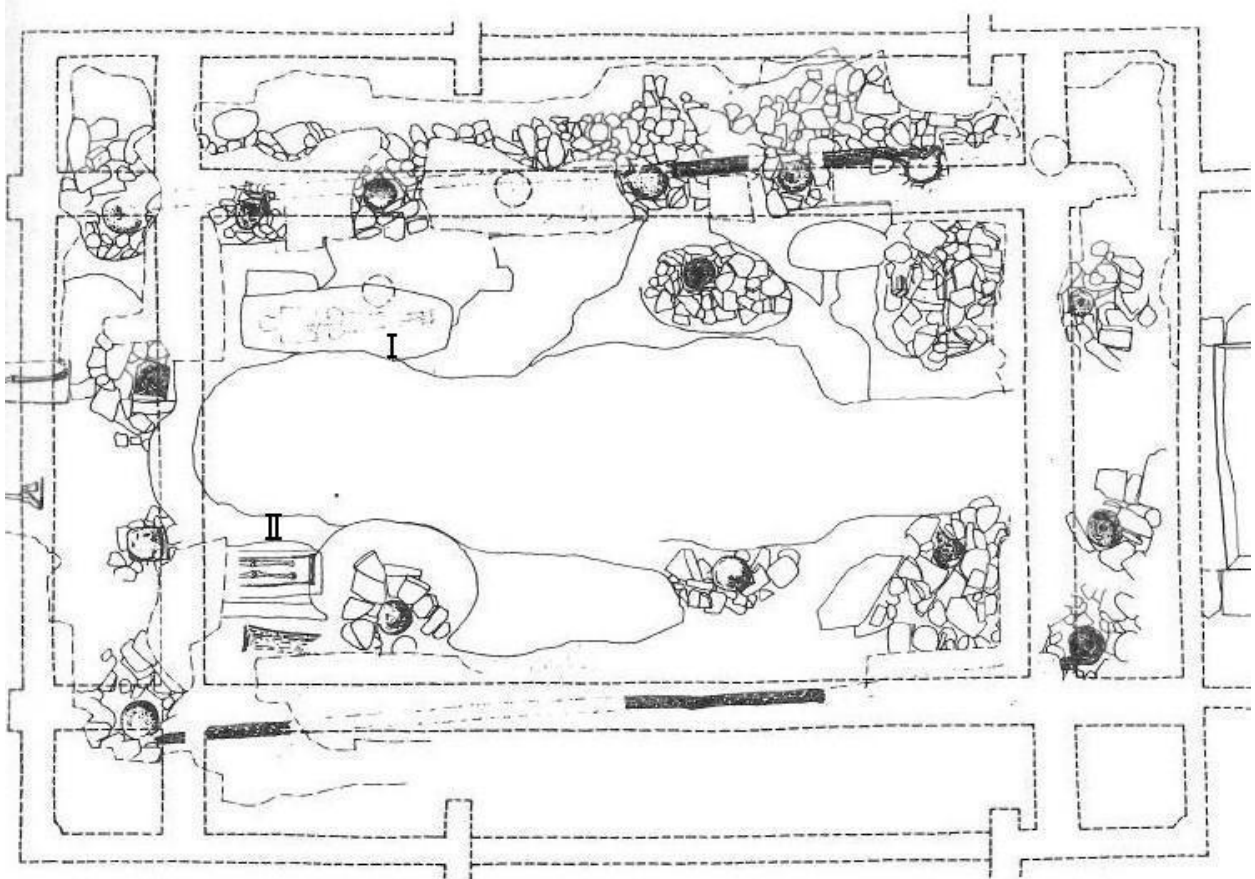

Fig. 1: Plantegning over Lom. Restene etter stolpekirken er representert ved sirkler for stolper. Nordvestre (I) og sørvestre (II) grav er tegnet inn. Stiplet linje er dagens stavkirke. Øst er mot høyre (Fra Christie 1978a:109. Min markering av grav I og II).

Ut fra dendrokronologisk datering (årringdatering på tømmer) ble det klart at Lom stavkirke ble oppført en gang etter 1157/58 (Jensenius 2001:144). I 1973 ble det gjennomført arkeologiske utgravninger, ledet av Håkon Christie, under gulvet i Lom stavkirke på grunn av restaureringsarbeid (Jensenius 2001:144). Under utgravingen ble det funnet rester av en tidligere stolpebygning, Lom I. Ytterkanten av denne stolpebygningen ligger under de bærende grunnstokkene til den nåværende stavkirken, og under utgravningene var det derfor bare deler av den tidligere bygningens grunnplan som ble avdekket. Likevel har man på bakgrunn av de stolpehullene som ble funnet kunnet lage et antatt omriss av et rom som var ca. 9,5 m langt og 5,2 m bredt, noe som gir en størrelse på 49,4 m². Nordveggen og sørveggen har begge hatt åtte bærende stolper om man regner inn hjørnestolpene, mens vestveggen og østveggen hadde begge to stolper. Bygningen synes å ha hatt samme orientering som den stavkirken. Det avdekkede rommet har blitt tolket som skipet i en

tidligere kirke (Christie 1978a:108-109, 1978b:199). Rommet har trolig hatt en åpning østover. Et eventuelt kor ble ikke funnet, men det kan skyldes at det i øst, der koret burde ligget, nå ligger et nyere oppmurt gravkammer. Byggingen av gravkammeret har trolig ødelagt alle spor etter koret (Christie 1978a:109). Jensenius (2001:87) mener at Lom I kan ha hatt en annen planform enn andre stolpekirker og at det derfor ikke er nødvendig at koret har stått ut fra østveggen som et eget rom (utdypes i kap. 4.3.3) (Fig. 15a). I tillegg til å ha funnet omrisset av skipet ble det også funnet seks stolpehull inne i skipet. Stolpene stod, tre stykker på hver side, parallelt med og rundt en meter fra ytterveggene. Nøyaktig hvilken funksjon stolpene her har hatt er usikkert, men de kan ha vært bærere for taket (1978b:199-200).

Under utgravingen ble det funnet flere eldre graver som har vært tilknyttet Lom kirke. Under gulvet, et sted det var ettertraktet å bli begravd, ble det avdekket rester av graver. De yngste gravene stammer fra 1600- og 1700-tallet, men det ble også funnet betydelig eldre graver under kirken. Alle de eldre gravene var forstyrret av de yngre gravleggingene, men det var fortsatt mulig å anslå alderen på noen av dem. I en grav ble det funnet rester av skinnsko som kunne dateres til 1200-tallet (Christie 1978a:108). Det mest interessante i denne sammenheng er likevel ikke gravene som kan knyttes til stavkirken og middelalderen, men to graver som må ha havnet i jorden før stolpekirken. De to gravene ble funnet inntil den vestre veggen i skipet til stolpekirken, en i det nordvestre (I) hjørnet og en sørvestre (II) (Fig. 1). Begge gravene har en øst-vest orientering og det gjør at de med sannsynlighet kan regnes som kristne. Graven i det nordvestre hjørnet var blitt avskåret i hodeenden da vestveggen i stolpekirken ble bygget og fotenden av graven har blitt forstyrret av en av stolpene fra den indre stolperekken. Den sørligste av gravene har, i likhet med den nordligste, blitt forstyrret i fotenden av graven av en indre stolpe. Den samme graven har også mistet hele sin sørligste side som har blitt fjernet da byggearbeidet med sørveggen i stolpekirken ble gjennomført. Begge disse er med på å styrke tolkningen av stolpebygningen som en kirke (Christie 1978a:110, 1978b:199).

Myntfunnet i Lom kirke er det største fra en enkelt kirke i Norge med i alt 2245 mynter. Myntene kommer stammer fra et stort tidsrom, men den største andelen mynter, 1285, ble tilvirket på 1200-tallet. Utover dette finnes det funn av mynter fra 1000-tallet og helt opp til 1900-tallet. Det ble funnet seks mynter, fire tyske og to skandinaviske, som er interessante i forhold til stolpekirken. Ifølge myntforskeren Kolbjørn Skaare (1978:124) var de seks myntene, som alle er preget en gang på første halvdel av 1000-tallet, i bruk i Norge frem til

rundt år 1060. Disse myntene har vært viktige for dateringen av stolpekirken (Christie 1978b:199). Ut fra konteksten de ble funnet i virker det som om de har ligget i massene under kirken og har blitt flyttet rundt på ettersom ulike gravearbeider har blitt gjennomført opp gjennom historien. Den eneste fullstendig bevarte mynten var en tysk pennig som ble funnet i stavkirkens søndre ving. Denne delen ble bygget på i 1663. De siste tre tyske myntene ble funnet i stavkirkens skip, to i den østre delen og en i fyllmassen til en grav. De to skandinaviske myntene ble funnet i østre del av stavkirkens kor (Skaare:1978:124). Det er umulig å si noe om når myntene havnet i jorden. Skaare (1978:124) påpeker at myntene teoretisk sett kunne ha havnet i jorden så sent som rundt år 1080, men at dette er lite sannsynlig siden de trolig ikke lenger var gangbar mynt senere enn 1060. Myntfunn eller skattefunn fra perioden rundt 1080 domineres av samtidige norske penninger og eldre utenlandsk mynt forekommer kun sporadisk og er sjeldne. Likevel kan myntene komme fra en gjenfunnet sølvskatt som senere har blitt tatt med til og deponert i Lom kirke. For å kunne gi en sannsynlig datering av stolpekirken på Lom er man derfor avhengig å vite omtrent når myntene havnet i bakken. Arkitekt og kirkeforsker Håkon Christie (1978b:199) mener at de seks myntene fra 1000-tallet må ha vært i bakken før stavkirken ble bygget, og derfor er det sannsynlig at de stammer fra perioden da stolpekirken var i bruk. Om vi ser alderen på stavkirken i forhold til de seks myntenenes brukstid er det nesten 100 år senere. Dermed er det sannsynlig at de seks myntene har kommet i jorden i perioden da stolpekirken ble bygget eller i dens brukstid, trolig en gang rundt midten av 1000-tallet eller noe senere.

4.2.2 Høre

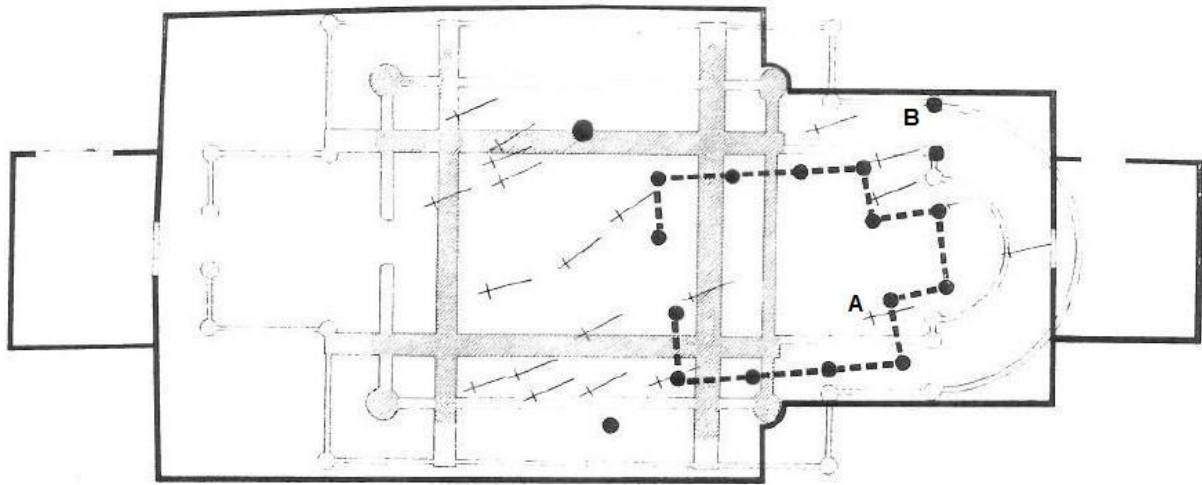

Fig. 2: Plantegning av Høre. Stiplet linje og fylte sirkler markerer Høre I. Åpen linje markerer kirken fra ca. 1180. Skravert område og heltrukken linje viser dagens kirke. Korsene markerer graver fra perioden før ca. 1100. Øst mot høyre (Fra Jensenius 1980:3. Min markering av mynt A og B).

Ut fra dendrokronologisk datering av treverk fra stavkirken på Høre viser at den ble oppført en gang etter 1178/1179 (Jensenius 2001:147). I 1979 ble det gjennomført utgravninger i forbindelse med reparasjoner i Høre stavkirke. Utgravningen ble gjennomført av Håkon Christie og stavkirkeforsker Jørgen H. Jensenius (Jensenius 2001:147). Under gulvet i kirkens skip ble det i alt avdekket 20 antatte stolpehull. Sammenhengen mellom de 20 stolpehullene har vært diskutert, men 16 av stolpehullene utmerker seg som avgrensningen til et kirkebygg, Høre I, med et skip og kor i øst. Skipet ser ut til å ha vært et kvadratisk rom på 3,6 x 3,6 m, mens koret ser ut til å ha vært rundt to meter bredt (Jensenius 2001:149) Denne kirken er den minste kjente stolpekirken med et skip på bare ca. 13 m² (Lidén 1995a:130). De fire stolpehullene som befinner seg utenfor det tidlige kirkebygget er vanskeligere å forklare. Jensenius (2001:87) mener det ene stolpehullet, som ser ut til å ligge på rekke med nordveggen, kan ha vært en del av en forlengelse av veggen og at det har vært en tilsvarende forlengelse i sørveggen. Skipets vegger har gått parallelt med korets vegger helt ut til avslutningen i østveggen (Fig. 15a). En annen tolkning av stolpehullene utenfor kirkebygget er at de har tilhørt en svalgang rundt kirken. En slik tolkning har Roar Hauglid (1989:171) avvist. Han mener at av både bygningstekniske og bygningshistoriske grunner er det ikke grunnlag for å tro at de fire stolpehullene som ble avdekket på utsiden av stolpekirken har

tilhørt en svalgang (Hauglid 1989:171). Det er liten tvil om at det har stått én tidligere kirke på den plassen Høre stavkirke står i dag, men som nevnt over har det vært usikkerhet rundt de fire stolpehullene som ble funnet på utsiden av den tidlige kirken. Hauglid (1989:171) mener disse stolpene må ha tilhørt et eget bygg, Høre II, en mer solid og større stolpekirke. Denne kirken skal ha blitt bygget en gang mellom den tidligste kirken og den nåværende stavkirken.

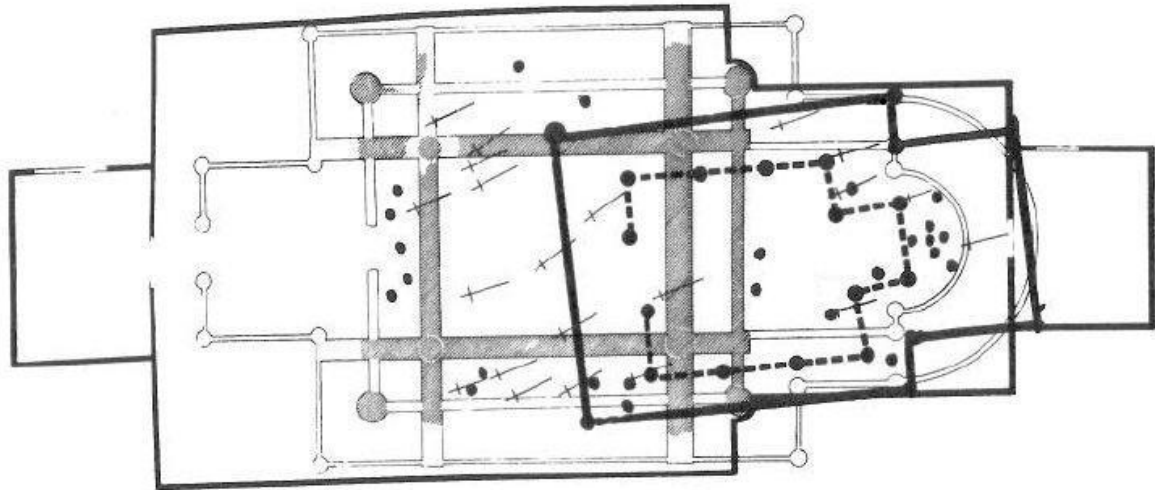

Fig. 3: Plantegning over Høre med Høre II tegnet inn. Øst mot høyre (Fra Hauglid 1989:172).

Det er vanskelig å si noe bestemt om den eventuelle kirken som kan ha stått på plassen en periode mellom den første stolpekirken og stavkirken siden det kun er avdekket fire stolpehull som den er rekonstruert fra (Fig. 3). Det er vanskelig å argumentere for og ”bevise” at det har eksistert enda en stolpekirke kun ut fra de fire stolpehullene. Det er like stor sannsynlighet for at de fire stolpehullene har tilhørt en annen type bygning enn en kirke, men man kan heller ikke utelukke at de har tilhørt en større og senere stolpekirke selv om materialet er mangelfullt.

Det ble funnet en rekke graver ved utgravingen under kirkegulvet i Høre (Fig. 2, 3). En del av disse gravene stammer trolig fra en tidlig gravplass på stedet. Av gravene som ble avdekket var det 21 graver som skilte seg ut. De hadde alle lik, men en litt mer nordøstlig orientering enn stavkirken. I alle gravene ble det påvist rester etter trekister (Jensenius 1980:2). Ut fra at det ble funnet rester etter kister i gravene og at de fulgte en orientering som ikke avvek for mye fra en nøyaktig øst-vest orientering er det rimelig å tro at gravene var kristne. Utgravingene viste at minst ni av de 21 gravene nevnt over ble forstyrret under

konstruksjonen av Høre I (Jensenius 1980:2; 2001:149). De gravene som er direkte berørt av byggingen av stolpekirken må derfor være eldre enn kirken, og mye tyder på at også flere av gravene i området rundt er eldre enn stolpekirken. Selve stolpekirken er ikke helt symmetrisk. En mulig forklaring på dette kan være at man under byggingen av kirken har kommet over eldre graver og fordi man ikke ønsket å forstyrre gravene kan det ha blitt gjort mindre justeringer i hvor stolpene til kirken har blitt satt opp (Jensenius 2001:153). Det er viktig å være klar over at det ikke er sikkert at man ikke var klar over at det lå eldre graver i området før man begynte å bygge stolpekirken. Det er fullt mulig at stedet for byggingen ble valgt nettopp fordi det var eldre graver på stedet. Det utelukker likevel ikke Jensenius' teori om at man har gjort justeringer i konstruksjonen etter å ha støtt på tidligere graver. Det er ikke sikkert at kirkebyggerne hadde en nøyaktig oversikt over hvor alle gravene var lokalisert.

I likhet med Lom kirke er det også funnet en rekke mynter under gulvet i Høre og også her er det noen mynter som har skapt debatt rundt alderen på Høre I. Under utgravningen ble det funnet to mynter som trolig tilhører perioden hvor Høre I ble bygget eller i det minste var i bruk. Begge myntene ble funnet i en slik kontekst at de må ha vært i bakken før kirken ble bygget. Den ene mynten (A) (Fig. 2), en mynt slått i Viborg i Danmark for Magnus den gode (1042-47), ble funnet i en grav som delvis har ligget under østveggen til Høre I og graven har derfor blitt regnet som eldre enn kirken. Mynten ble funnet ved kjeven til skjelettet i graven. Den andre mynten (B) (Fig. 2), en dansk penning fra slutten av 1000-tallet, ble funnet i bunnen av et stolpehull. Det var riktignok i et av de fire stolpehullene det har vært diskusjon rundt, men det er likevel interessant (Berg 1981:76-77).

Det som gjør de to danske myntene så spesielle i denne sammenhengen er det store tidsrommet som skiller dem fra den neste grupperingen med mynter, som stammer fra slutten på 1100-tallet (Berg 1981:78). Dermed er det mye som tyder på at disse myntene har kommet i jorda på et annet tidspunkt enn de senere myntene og kan dermed tilhøre en tidligere kirke (to kirker om Hauglis tolkning av de fire stolpehullene utenfor det tydelige kirkerommet regnes med).

4.2.3 Kaupanger

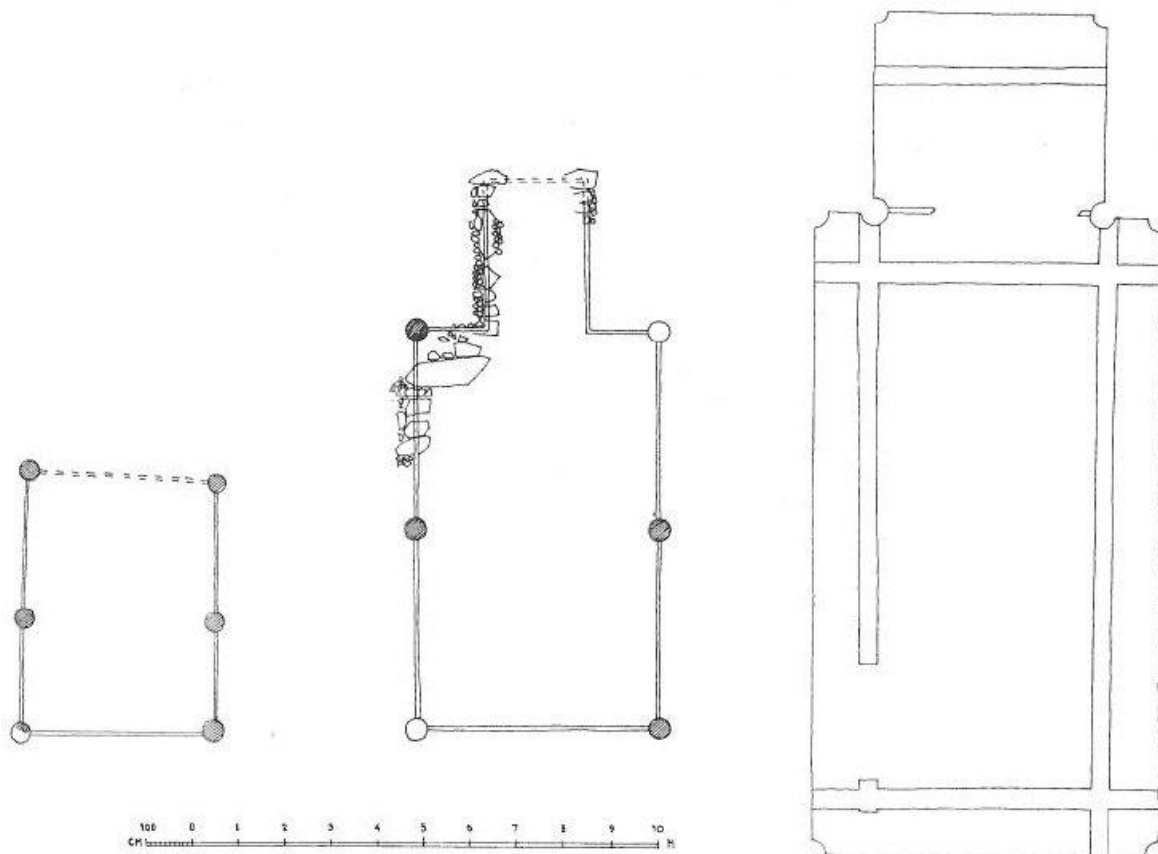

Fig. 4: Plantegning av kirkene på Kaupanger. Fra venstre Kaupanger I, II og dagens stavkirke. Øst er opp (Fra Lidén 1969a:19).

Dendrokronologisk datering av Kaupanger stavkirke viser at den må være byggen etter 1137 (Jensenius 2001:131). Under utgravninger ledet av Hans-Emil Lidén, i forbindelse med restaureringsarbeider i 1964 (Lidén 1975:12), ble det i Kaupanger funnet ganske tydelige spor etter to tidligere bygg under den stående stavkirken. Restene etter den tidligste av de to stolpebygningene synes å bestå av seks stolpehull. Under utgravningene ble det oppdaget et brannlag som gjorde det lett å skille de to stolpebyggene i Kaupanger fra hverandre. Brannlaget plomberte de seks stolpehullene som tilhører den tidligste stolpebygningen på stedet og dermed er det mulig å si at denne bygningen var eldre enn den bygningen som brant (Jensenius 2001:133). De seks stolpehullene ble funnet i to rekker med tre hull i hver. Rekkene er parallelle med dagens kirkevegger og ut fra dette har stolpebygget blitt tolket som veggene i skipet til en tidlig kirke, kalt Kaupanger I. Det er to hovedgrunner til at dette er en logisk tolkning. Den første er at dersom stolperekkene er fra langveggene i skipet til den tidlige kirken har den hatt samme orientering som den nåværende stavkirken. Den andre hovedgrunnen er at dersom de to stolperekkene ikke har tilhørt veggene, men har vært støtte

for taket inne i kirken, ville det antatte bygget vært større enn stavkirken, noe som virker lite sannsynlig (Lidén 1975:21). Det ble ikke funnet rester etter noe kor i Kaupanger I.

Hovedårsaken til dette er at senere gravlegginger har forstyrret det området hvor et eventuelt kor skulle ha ligget. Likevel, dersom stolpebygget var en tidlig kirke, er det stor sannsynlighet for at den hadde et kor. I alle de tidlige stolpekirkene der det har vært mulig å avdekke hele omrisset av kirken har det blitt funnet rester etter kor (Lidén 1975:22). Det antatte skipet i den første kirken på Kaupanger I måler 5,5 x 4,2 m, altså 23,1 m² (Jensenius 2001:133).

Den andre stolpebygningen på stedet, Kaupanger II, var bygningen som brant og den kunne dermed lett påvises på grunn av brannlaget. Kaupanger II har mest sannsynlig stått frem til stavkirken ble bygget. Det store arealet brannlaget dekker tyder på at bygningen brant ned til grunnen. Avgrensningen til Kaupanger II er lettere å avgjøre enn for Kaupanger I. I utkanten av brannlaget ble det funnet rester etter stolpehull samt rester av steinrader. Disse funnene er klare spor etter veggkonstruksjoner og dermed er det mulig å rekonstruere omrisset av bygningen, som kan ha vært et bygg med skip og kor (Lidén 1969a:8). Byggets orientering synes også å samsvare med Kaupanger I og den senere stavkirken. Dermed er det rimelig ut fra bygningsrestene å anta at også Kaupanger II var en kirke. Det er ikke funnet rester etter noe treverk fra Kaupanger II, noe som støtter teorien om at bygningen brant helt ned og at rester etter stolpene har blitt fjernet (Lidén 1975:26). Ut fra den avgrensningen kirken synes å ha hatt har skipet blitt målt til et rom på ca. 8,3 x 5,2 m, det vil si ca. 43,2 m². Koret i Kaupanger II har blitt målt til rundt 2,5 x 3-3,5 m (Jensenius 2001:137).

Det ble funnet en rekke graver under utgravningene i Kaupanger. Mange av gravene kan med sikkerhet knyttes til stavkirken, men det er mye som tyder på at de også var graver som må ha tilhørt en periode før stavkirken (Jensenius 2001:133). Før byggingen av den andre stolpebygningen på stedet, Kaupanger II, ble det gjennomført saneringsarbeid på gravplassen. Dette ble trolig gjort for å stabilisere grunnen under det nye bygget. Dette tyder på at gravene var eldre enn den andre bygningen og må ha tilhørt en tidligere bygning, nemlig den bygningen de seks stolpehullene tilhører (Lidén 1969a:14). Lidén påpeker at det også er mulig at noen av gravene kan være eldre enn også den første bygningen på stedet. Ved utgravningen ble det funnet tegn på en enda tidligere sanering som må stamme fra byggeperioden til Kaupanger I. Under nordveggen vestre og midtre del er det gjort omveltninger i jorda. Blant annet ble det ikke funnet noen nedgravningsgrense for det midtre stolpehullet i nordveggen før nede på naturbakkens overflate. Fyllmassen rundt stolpen har blitt lagt etter at den ble satt

i bakken. I det østre hullet i veggen kunne nedgravningen spores også i lagene over naturbakken og dermed har trolig fyllmassen vært plassert før stolpehullet ble gravet. På naturbakkens overflate under nordveggen ble det funnet svake fordypninger som kan ha vært bunnsjiktet i graver. Det ble funnet morkne beinrester og humifisert treverk i den omveltede massen. Dette kan tyde på at det var graver på stedet allerede før den første bygningen ble bygget (Lidén 1969a:18). Ut fra disse hovedgrunnene er det rimelig å anta at stolpebygningen Kaupanger I har vært en tidligere kirke.

Det har blitt funnet mange mynter i massene under Kaupanger kirke, men kun to mynter ble funnet i massene under brannlaget. Den ene mynten er en norsk penning som hadde pregningstid i perioden mellom år 1065-80. Tilsvarende penninger kjennes fra andre nedlagte funn innenfor perioden mynten ble preget. Den andre mynten er datert til perioden 1130-50 (Lidén 1975:27). Selv om disse to myntene vanskelig kan gi noen rimelig datering av Kaupanger I og II skal man ikke helt avskrive deres verdi. Skaare (1969:63-64) påpeker at det omkring 1080 skjedde en heving av standarden på mynter i Norge og i 1090-årene blir vekten på penningene redusert og sølvinnholdet øker. I myntfunn fra perioden etter disse to endringene er det i all hovedsak den nye typen penninger som blir funnet. Det er usikkert om den gamle penningen ble trukket tilbake, men siden den sjelden forekommer i funn som er nedlagt etter myntendringene er det mye som tyder på at den mistet sin verdi. Penningen i Kaupanger hadde ingen klare slitasjespor og det kan tyde på at den kanskje ikke hadde vært i bruk lenge. Dermed er det rimelig å anta at mynten ble lagt ned i sin bruksperiode, altså en gang mellom 1065 og 1080. Derfor er det ikke usannsynlig at minst en av de to stolpekirkene var i bruk på slutten av 1000-tallet.

4.2.4 Urnes

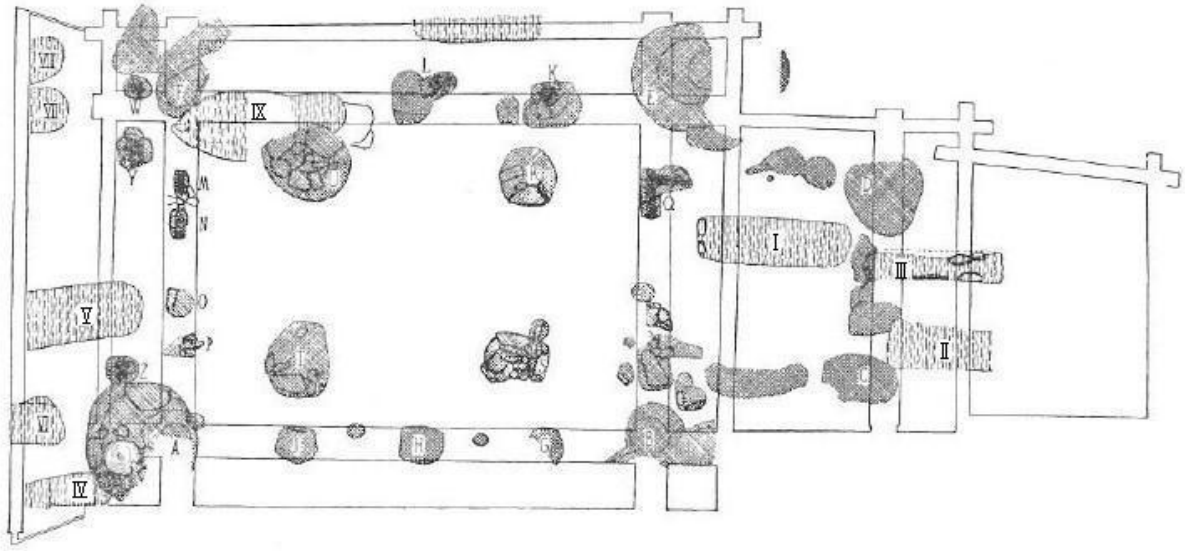

Fig. 5: Plantegning over Urnes. Bygningsrestene etter Urnes I. Gravene som er tegnet inn er graver som enten er eldre enn kirken eller stammer fra perioden da kirken var i bruk. Øst er mot høyre. (Fra Christie 1959:53. Markeringen av gravene I, II III, IV, V og IX er forsterket av meg).

Ut fra dendrokronologiske dateringer er det sannsynlig at den stående stavkirken på Urnes ble oppført en gang etter 1130 (Jensenius 2001:121). Studier av materialene i Urnes stavkirke viser at man under byggingen av stavkirken har brukt materialer som må stamme fra et annet og tidligere bygg, kalt Urnes I (Christie 1959:50). Det gjenanvendte materialet ble i første omgang datert ved stilmessige dateringer av treskjæringer som var på materialet. Stilen treskjæringerne er utført i var vanlige rundt midten av 1000-tallet. Senere har andre vitenskapelige tester blitt gjennomført på materialet, og selv om det ikke har kommet noe helt sikkert resultat, tyder det meste på at det gjenanvendte materialet stammer fra perioden mellom ca. 1050 og 1100 (Storsletten 2002). I 1956 ledet Håkon Christie utgravningen i Urnes kirke i forbindelse med reparasjonsarbeider (Christie 1959:50). På grunn av at det i den stående kirken har blitt gjenbrukt materialer fra et tidligere bygg var det ikke noen stor overraskelse da det under utgravninger under gulvet ble funnet rester, i form av stolpehull, etter et tidligere bygg, Urnes I. I noen av stolpehullene som ble avdekket under utgravningen var det rester etter treverk og i flere av stolpehullene stod fortsatt skoningssteinene (steinpakning som støttet stolpen) igjen (Christie 1959:51). Stolpehullenes plassering i forhold til hverandre gir et bilde av et karakteristisk kirkebygg med skip og kor. Den tidligere bygningen har hatt

samme orientering som dagens stavkirke, men har vært noe mindre. Bygningen synes å ha vært delt inn i to rom med ulik størrelse. Et stort rom i vest og et mindre i øst. Ut fra grunnplanet ble det slått fast at bygningen var en kirke med skip og kor. Skipet har vært ca. 6,5 m lang og ca. 5 m bredt, mens koret har vært på ca. 3 x 3 m (Christie 1959:68). Kirken har da hatt et skip på 32,5 m², noe som gjør den litt mindre enn Kaupanger II og Lom, men større enn Kaupanger I og Høre. Både nord- og sørveggen i kirken har hatt samme konstruksjon. Skipets langvegger hadde begge stolperekker av fem stolper, hvorav to av stolpene i hver rekke var hjørnestolper i skipet. Vestveggen bestod av fire stolper som var plassert slik at det var et større mellomrom midt på veggen. Dette mellomrommet har blitt tolket som inngangen til kirken. Det var relativt få rester etter koret som ble avdekket ved skipets østvegg, men funnet av korets hjørnestolper gjør det mulig skisse opp et omriss av hele kirken. Kirken er meget nøyaktig planlagt og konstruert for midtaksen i bygget går fra midt i den antatte inngangen i vest til midt i åpningen for koret i øst (Christie 1959:58-59). Inne i kirkens skip ble det funnet fire stolpehull. Hvilken funksjon disse stolpene kan ha hatt er usikkert, men Christie (1959:60-61) mener at ut fra stolpehullenes størrelse har disse stolpenes oppgave vært mer enn å holde taket i skipet. Han ser for seg at stolpene kan ha gått opp over skipstaket og vært bærere for et høyere tak over sentralrommet.

Det har vært diskusjon rundt antallet kirker som har stått på Urnes. Kristian Bjerknes (1959:81) har argumentert for at det må ha vært to tidligere kirker som har stått på stedet før stavkirken ble bygget. Han mener å finne bevis for dette i noe av det materialet som er gjenanvendt i stavkirken. Blant annet er det benyttet to sviller i stavkirken som han mener må stamme fra en annen tidligere bygning. Også Christie (1959:70) er klar over svillene, men mener at de ikke kan stamme fra stolpekirken, Urnes I, siden denne kirken hadde jordgravde stolper og dermed ikke sviller. Bjerknes mener derfor at svillene er et bevis for at det har eksistert en annen kirke, Urnes II, som ble bygget etter Urnes I, men før stavkirken. Bjerknes (1959:81) argumenterer for at Urnes II trolig har hatt jordgravde hjørnestolper mens svillene var en del av veggkonstruksjonen, noe som forklarer de eldre svillene som ikke synes å ha vært laget i forbindelse med stavkirken. Bjerknes (1959:91-92) mener ut fra studiet av svillene som var brukt i Urnes II så har skipet i denne kirken minst hatt et mål på 5,8 x 8,2 m, noe som gir et rom på ca. 47,5 m², men det kan også ha vært større.

Utgravingene under gulvet i stavkirken viste at bakken under koret til Urnes I hadde blitt gravd bort og en steinfylling lagt ned før eller i forbindelse med byggingen av kirken.

Steinfyllingen kan ha dannet gulvet i koret (Christie 1959:54). Under denne steinfyllingen ble det funnet rester av en grav (I) (Fig. 5). Det var bare nedre del av graven som ble funnet, en årsak til dette kan være at den øvre delen har blitt skrappt bort da gravearbeidet i forbindelse med steinfyllingen. Graven kan dermed med stor sannsynlighet regnes som eldre enn kirken. Christie påpeker også at dersom steinfyllingen skulle være lagt ned etter at Urnes I ble bygget betyr nødvendigvis ikke det at graven også er yngre enn kirken. Dersom graven er yngre, tyder plasseringen i skipet på at den har tilhørt en velstående person og Christie ser det som lite sannsynlig at man senere ville ødelagt en slik grav (Christie 1959:55). To graver (II og III) som ligger helt i kanten av østveggen på skipet Urnes I kan også ha vært nedlagt før kirken (Fig. 5). De ligger delvis under skipet til den nåværende stavkirken og er derfor eldre enn denne. Den nordre av de to gravene går til og med litt inn under østveggen til Urnes I, mens veggen også kan spores i graven. Det kan derfor virke som om graven var på plass før kirkeveggen, men den kan også være fra samme periode som kirken (Christie 1959:55). I tillegg påpeker Christie (1959:56) at gravene (IV og V), som ligger vest for Urnes I, trolig har gått litt inn under den vestre veggen til Urnes I. Grav (IX) har også blitt forstyrret da den nordvestre stolpen, fra stolperekken inne i kirken, ble satt ned (Fig. 5) (Christie 1959:56).

I likhet med de andre kirkene er det også gjort myntfunn i Urnes. Det er funnet i overkant av 200 norske og utenlandske mynter i massene under den stående kirken. Myntene har en historisk spredning som strekker seg over hele middelalderen, men i forhold til stolpekirken(e) er det tre mynter som er ekstra interessante. To av myntene er norske penninger fra Harald Hardrådes regjeringstid, 1046-1066, mens den tredje er en dansk mynt fra Hedeby laget av den danske kongen Hardeknut (1035-1045) (Christie 1959:71; Svarstad 1961b:119). Fra disse myntene er det et sprang i tid på over hundre år frem til neste periode med mynter. De to myntene fra Harald Hardrådes tid kan være med og gi en indikasjon om alderen på Urnes I eller Urnes II (Jensenius 2001:126). En av myntene ble funnet i jorda under steinfyllingen som Christie mener er eldre enn eller samtidig som konstruksjonen av Urnes I. Han mener at denne mynten må ha havnet i jorda på det tidspunktet steinfyllingen ble laget for dersom denne ene mynten falt ned i dette jordlaget under utgravingen ville det være sannsynlig at det også hadde skjedd med flere og yngre mynter (Christie 1959:71).

4.2.5 Mære

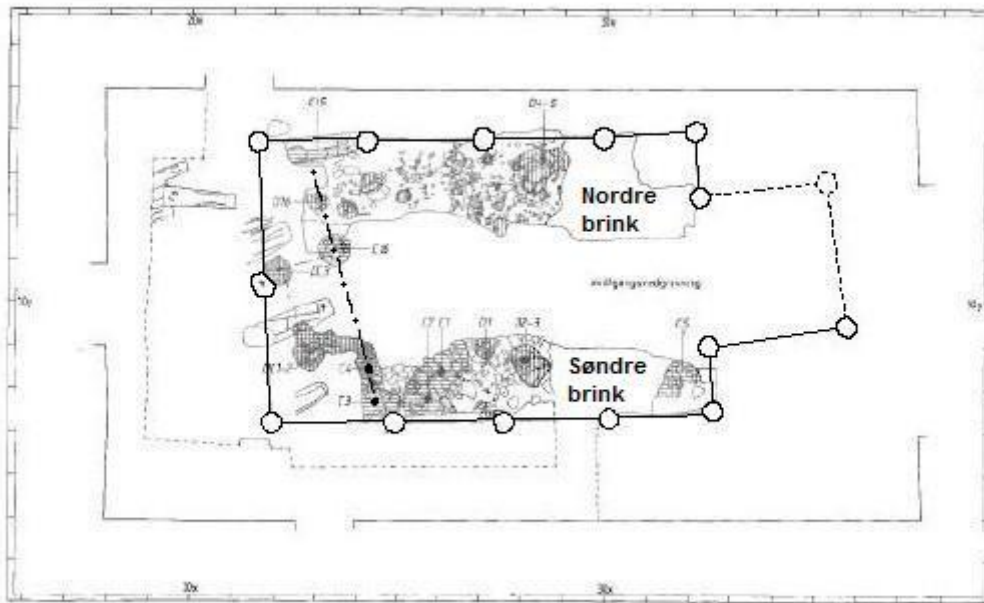

Fig. 6: Plantegning over Mære. Mære I er markert med strek-prikk linje. Mære II er markert med heltrukken linje og sirkler markerer stolpehull. Nordøstre del av koret ble ikke funnet under utgravningen og er her markert med stiplet linje. Den ytterste heltrukne linjen markerer dagens kirke. Noen eldre graver som var orientert ette Mære I ligger delvis under vestveggen til Mære II. Øst er mot høyre. (Fra Lidén 1999:31. Alle strekene og sirklene som markerer bygningene I og II er gjentegnet av meg).

Dendrokronologiske prøver av takkonstruksjonen i den stående steinkirken på Mære viser at den ble oppført en gang etter 1184 (Jensenius 2001:138) I 1966-67 utførte Hans-Emil Lidén utgravninger i kirken på Mære i forbindelse med restaureringsarbeid (Lidén 1995b:7, 1999:1). Utgravningene avdekket bygningsrester som trolig har tilhørt tre ulike tidlige konstruksjoner på plassen der den nåværende kirken står. De eldste bygningssporene var bare noen få stolpehull og det var ikke mulig å avgjøre hva slags type konstruksjon de kan ha vært en del av (Lidén 1995b:9). Om restene dreier seg om en bygning eller ikke er vanskelig å si, men ut fra løsfunn knyttet til de tidligste mulige bygningsrestene er det sannsynlig at det har vært en kontinuerlig bebyggelse i området helt fra folkevandringstid (400-600 e. Kr.). Det har ikke vært mulig å rekonstruere form, utstrekning eller si noe om hvordan denne bygningen var orientert (Lidén 1999:37).

Bygningsrestene etter det andre bygget på Mære var en rekke stolpehull, men også for denne bygningen var det vanskelig å rekonstruere den opprinnelige formen (Lidén 1999:39-40). På

grunn av restene etter den første bygningen er såpass usikkert velger jeg å kalle den andre bygningen for Mære I. Det ble funnet en rekke graver som trolig har hatt tilknytning til Mære I. Disse gravene hadde alle samme orientering, men var skjevt orientert i forhold til den nåværende steinkirken. Ut fra orienteringen, at det ikke ble gjort noe gjenstandsfunn i noen av disse gravene og at de døde var gravlagt i kister, er det rimelig å regne gravene som kristne (Lidén 1999:38). På bakgrunn av gravene som har vært tilknyttet denne bygningen er det fristende å tro at bygningen har vært en kirke, men det er andre funn som skaper problemer for en slik tolkning. Både avfallslagene over jordgulvet og det faktum at det ble funnet «gullgubber» i fyllmassene rundt søndre brink tyder på aktivitet som vanligvis ikke er forbundet med kirker (Jensenius 2001:139). Det er knyttet ulike tolkninger til hva «gullgubbene» har representert og i hvilke sammenheng de har blitt brukt, men Lidén (1999:44) mener at uavhengig av hvilken tolkning man tilegger «gullgubbene» så er det rimelig sikkert at de må knyttes til hedensk kultaktivitet. Det er derfor mulig at denne bygningen i utgangspunktet kan ha vært bygget som en annen type (profan?) bygning og at den senere har blitt omgjort til en kirke, noe funnet av gravene antyder (Jensenius 2001:139; Lidén 1999:46).

Mære II, den siste bygningen som har stått på stedet før den nåværende kirken, har ut fra omrisset og orienteringen blitt tolket som en kirke. Det ble funnet i alt 14 stolpehull som må ha tilhørt denne bygningen. Ut fra disse stolpehullene ble det klart at bygningen hadde en kirkeform med skip og kor. Skipet målte 10,5 m langt og 6,5 m bredt, noe som tilsvarer et areal på 68,2 m², mens koret på kirken målte 3,5 x 3,5 m. Av de 14 stolpehullene går det frem at skipet må ha blitt båret av ti stolper mens koret har blitt båret av fire. De fire hjørnestolpene i skipet var noe større enn de to parene av tre mellomstolper som har tilhørt hver vegg. Hjørnestolpene har hatt en diameter på ca. 0,50-0,60 m, mens mellomstolpene har vært rundt 0,20-0,30 m. I tillegg til dette har hjørnestolpene stått betraktelig dypere enn mellomstolpene og de to vestre hjørnestolpene har stått dypere enn de sørlige. Årsaken til det kan være at de vestlige stolpene har stått i et gammelt kirkegårdsområde. Kirken hadde en øst-vest orientering slik som den senere steinkirken (Jensenius 2001:141; Lidén 1995b:7).

Det ble også funnet flere graver som må være tilknyttet denne kirken. I likhet med de tidligere gravene var alle de gravlagte lagt i kister uten noe form for gravgaver (Lidén 1999:26-27). Til forskjell fra de eldre gravene som ble avdekket på stedet hadde disse gravene samme orientering som stolpekirken. Noen av disse gravene kan selvsagt være fra den tidligste

perioden hvor steinkirken var i bruk, men det er noen graver som høyst sannsynlig er eldre enn steinkirken. Det ble funnet graver som går inn under den stående kirkens fundament. Det tyder på at disse gravene var lagt ned før steinkirken ble bygget (Lidén 1999:28-29). I disse gravene ble det funnet totalt ni mynter fra 1000-tallet og en eldre mynt fra slutten av 900-tallet. Ut fra disse myntene er det sannsynlig å regne med at Mære II ble bygget en gang på 1000-tallet (Lidén 1995b:8).

4.2.6 Mariakirken i Oslo

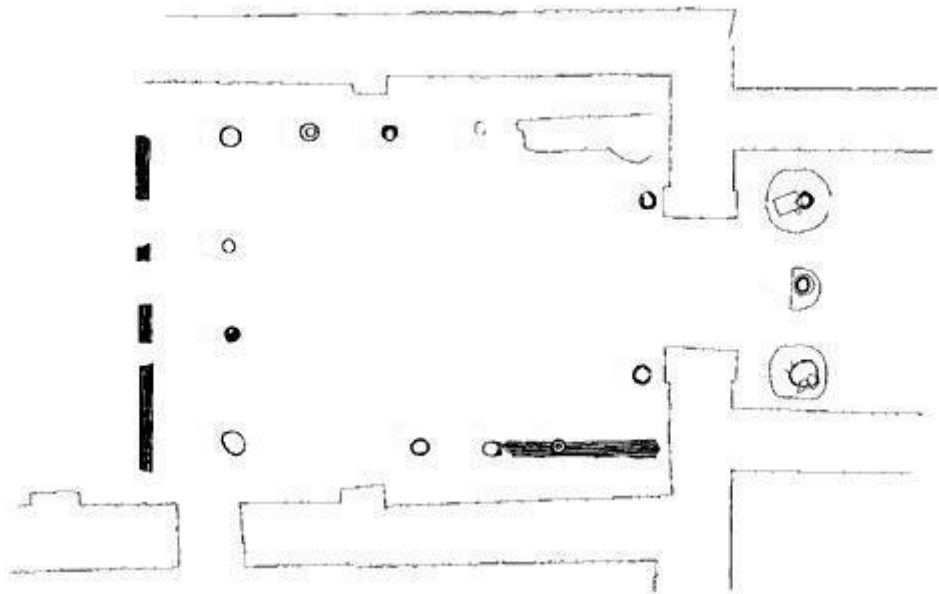

Fig. 7: Plantegning over Mariakirken. Stolpekirker er markert med sirkler for stolpehull og fylte svarte streker markerer sviller. Åpen linje representerer steinkirken. Øst er mot høyre (Fra Jensenius 2001:131).

Den tidligste Mariakirken av stein ble trolig oppført en gang tidlig på 1100-tallet (Jensenius 2001: 129) Under utgravninger i kirkeruinen av steinkirken, ledet av Håkon Christie i perioden 1961-1962, ble det avdekket rester etter en tidlig stolpebygning, Mariakirken I. Ut fra grunnplanen til denne bygningen var det klart at det dreide seg om en tidligere stolpekirke. Store deler av denne stolpekirken lå innenfor murene til den senere steinkirken. Om man ser på grunnplanen til de to kirkene viser det seg at bare ved inngangen til steinkirkens kor krysser steinkirkens fundament inn over det området der ytterveggene i trekirkens kor hadde vært (Christie 1963a:255-256). Konstruksjonsmessig var trekirken en stolpekirke med jordgravde stolper som har båret bygningen. Likevel ble det funnet rester av noe som kan ha vært en nedgravd svill under de østre stolpene i sørveggen, som stolpene her kan ha hvilt på. I tillegg

ble det også funnet rester av en svill utenfor stolperekken i vestvegg. Det er usikkert hvilken funksjon denne svillen kan ha hatt. Den kan være rester etter en svalgang, men det er ikke funnet noen stolpehull som kan ha tilhørt den eventuelle svalgangen. Stolpehullene som ble avdekket under utgravningen har gjort det mulig å rekonstruere det opprinnelige grunnplanet til kirken. Størrelsen på Mariakirken skiller seg noe fra de andre tidlige stolpekirkene ved at skipet måler hele 75 m², 7,5 x 10 m. Koret måler ca. 4 x 4 m. Stolpekirken hadde, i likhet med steinkirken, en øst-vest orientering med skipet i vest (Christie 1963a:256; Jensenius 2001:129-132; Norseng 2000:40). I tillegg til restene etter trekirken ble det også funnet fire graver som gikk inn under muren til steinkirken. Derfor er det rimelig å anta at gravene er eldre enn steinkirken (Christie 1963a:253).

Nøyaktig når stolpekirken ble bygget er usikkert, men Christie (1963a:256) har foreslått en gang i 1000-årene, noe Per G. Norseng (2000) senere har støttet. Begrunnelsen for dateringen av stolpekirken henger sammen med det første kongsgårdanlegget som man har funnet rester av i Oslo og som har blitt datert til rundt midten av midten 1000-tallet. Bakgrunnen for denne tidfestingen er noen mynter som ble funnet i fyllmassene under kongsgården, samtidig som tidfestingen passer bra med byggevirksomheten i området rundt. Samme type fyllmasse som ble funnet under kongsgården ble også funnet under Mariakirken, og det sannsynliggjør at disse to byggeprosjektene har foregått på samme tid (Norseng 2000:41).

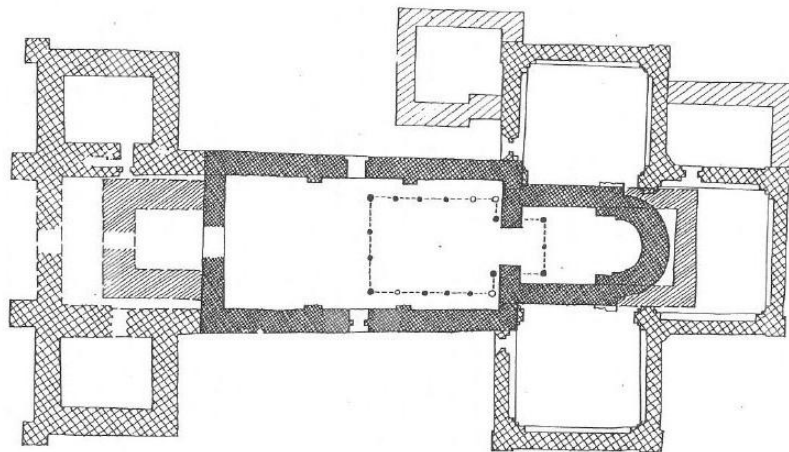

Fig. 8: Plantegning over ulike stadier av Mariakirken. Sirkler og stiplet linje markerer stolpekirken. Tett krysskravert område markerer steinkirken som erstattet stolpekirken. Øvrige deler av tegningen viser påbygginger i senere perioder. Øst er mot høyre (Fra Christie 1963a:255).

4.2.7 Bø

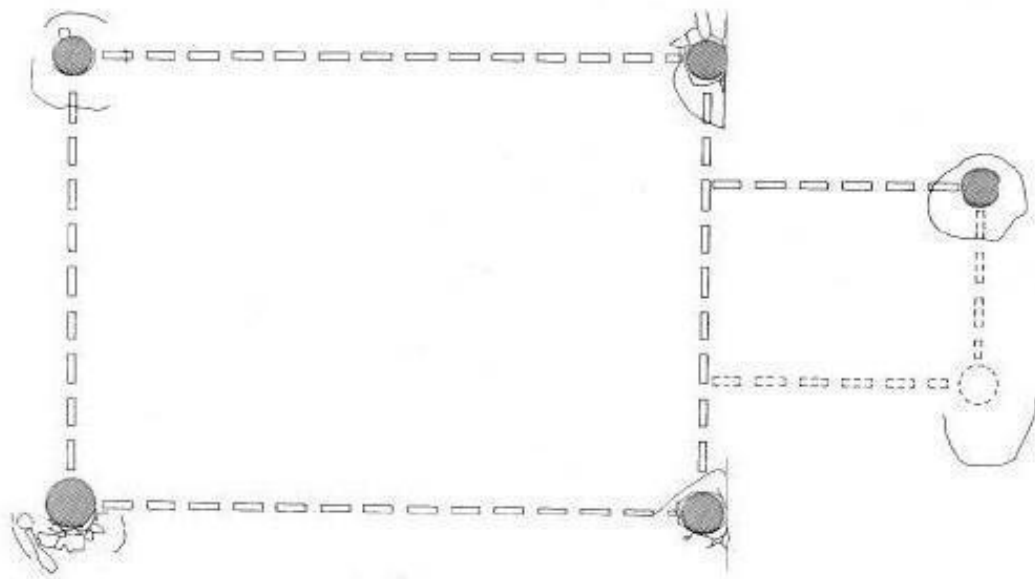

Fig. 9: Plantegning over stolpekirken Bø I. Øst er mot høyre (Fra Skre 1986:11).

Dendrokronologiske prøver fra taket i den stående steinkirken i Bø viser at takverket er reist en gang etter 1177 (Jensenius 2001:159). I 1985 ble det utført utgravninger i Bø kirke i Telemark i forbindelse med nødvendig vedlikeholdsarbeid. Prosjektleder for arbeidet var Dagfinn Skre. Under utgravningene ble det avdekket et tidligere stolpebygg. Plassen der stolpebygget ble anlagt ble trolig bearbeidet før det var mulig å utføre bygningsarbeidet. Bakkenivået i den nordvestre delen av bygningen har hatt en helning og tilsvarende i det nordøstre hjørnet av koret. Det betyr at det må ha vært utført planeringsarbeid før det var mulig å bygge på plassen. Med tanke på at det var andre steder der denne bygningen kunne bygges uten at større planeringsarbeid måtte gjennomføres, er det rimelig å anta at stedsvalget var viktig for de som stod bak byggingen (Skre 1986:9-10). Det ble funnet seks stolpehull i forbindelse med utgravningen. De seks stolpehullene danner grunnplanet for et kirkebygg, der fire av stolpehullene var hjørnestolper i skipet og to hjørnestolper i koret (Jensenius 2001:160). Stolpekirken, Bø I, er blant de største stolpekirkene vi kjenner til i Norge. Den har et skip som måler ca. 51,8 m² (Lidén 1995a:129).

Det er funnet en rekke eldre graver under Bø kirke. Det ble i alt funnet 23 graver som antas å høre til perioden da stolpekirken var i bruk. I de fleste av disse gravene var den avdøde lagt i plankekister, men i noen tilfeller var den avdøde svøpt i never (Skre 1986:13). Av de 23 gravene er det minst fire som antas å være eldre enn stolpekirken (Skre 1986:10). En av gravene lå under det området som var planert opp i forbindelse med kirkebyggingen og må derfor være eldre enn planeringen. De tre andre gravene ble funnet i området der koret i stolpekirken var. En av disse gravene var også delvis ødelagt av en stolpenedgraving (Jensenius 2001:160). Bortsett fra gravene ble det ikke funnet noen gjenstander som sikkert kan knyttes til perioden da stolpekirken ble bygget eller var i bruk. Derfor har det vært vanskelig å datere den. Likevel mener Skre (1986:12) at det på bakgrunn av radiologiske dateringer samt sammenligning med lignende kirker er rimelig å anta at stolpekirken ble bygget en gang på slutten av 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet.

Når det gjelder myntfunnene i Bø kirke ble det kun funnet en mynt som er tilvirket i perioden en regner med at stolpekirken ble oppført. Dette er en norsk penning fra perioden 1065-1080 (Skaare 1986:28), lik den penningen som ble funnet i Kaupanger. Denne mynten kan være med på å gi en indikasjon om når stolpekirken ble bygget. Om man ser på Skaares argument om en tilsvarende penning som ble funnet i Kaupanger er det rimelig å anta at den ble nedlagt i sin brukstid. Det er selvsagt også mulig at mynten kan ha havnet i jorden på et senere tidspunkt, men i likhet med myntfunnene i Urnes er det i Bø et stort sprang i tid fra den eldste mynten og frem til neste mynt. I Bø er neste gruppe mynter (91 stk) datert til perioden ca. 1180/1220 (Skaare 1986:32), minst hundre år senere enn penningen. Dette spranget i tid frem til neste, og første, store gruppe med mynter sett i sammenheng med at penningen fra 1065-1080 mest sannsynlig ble tatt ut av sirkulasjon en gang på 1090-tallet sannsynliggjør at penningen senest har havnet i jorden rundt begynnelsen på 1100-tallet.

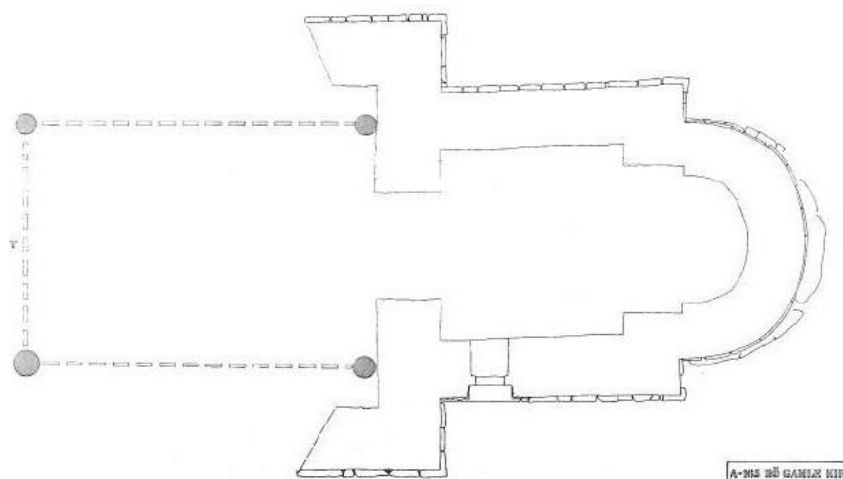

Fig. 10: Skipet i stolpekirken i Bø møter koret i den stående steinkirken. Øst er mot høyre (Fra Skre 1986:15).

4.2.8 Ringeby

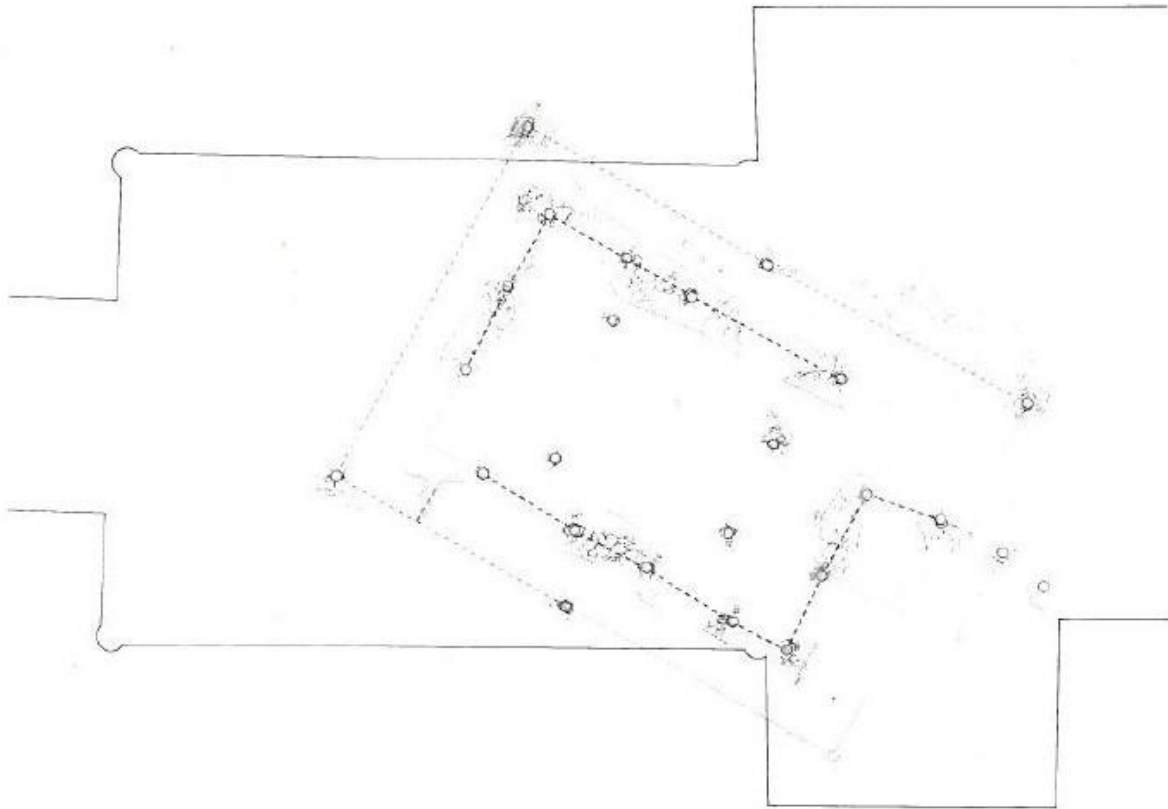

Fig. 11: Plantegning over Ringeby. Mulig planform på stolpekirken, Ringeby I, er markert med stiplet linje. Heltrukken linje markerer dagens stavkirke. Øst er mot høyre (Fra Jensenius og Skre 1983:15).

Dendrokronologisk datering viser at den stående kirken ble oppført en gang etter 1192/1193 (Jensenius 2001:154). Jørgen H. Jensenius og Dagfinn Skre utførte arkeologiske utgravninger i Ringeby kirke i perioden 1980-81 (Jensenius og Skre 1983; Jensenius 2001:154). Rester etter et tidlig stolpebygg, Ringeby I, har også blitt funnet under Ringeby kirke. Det ble avdekket en steinfylt grøft med 13 stolpehull. Stolpene var fylt til rundt med jord og en steinpakning. Tolkningen av grøften og stolpehullene var at det var restene etter skipet til en tidlig kirke. Grøften synes å indikere at skipet kan ha hatt kortvegger på ca. 5 m og langsiden har vært ca. 8 meter, noe som gir et skip på rundt 40 m² (Jensenius og Skre 1983:12). I tillegg til de 13 stolpene som utgjorde omrisset av kirkens skip ble det funnet fire stolper innenfor skipets vegger. Ut fra jordpakningen rundt to av disse stolpene har de blitt tolket som samtidige med veggene i kirken. Hvilken funksjon disse fire stolpene har hatt er usikkert, men som i stolpekirken i Lom kan de ha vært en del av takkonstruksjonen. Et stolpehull som ble avdekket utenfor skipets østvegg ble tolket som det nordøstre hjørnet i koret på kirken. Det ble også avdekket tre stolpehull utenfor nordveggen og to utenfor sørveggen av skipet. Det ble

ikke funnet noen spor etter noen veggkonstruksjon mellom disse stolpene og derfor har de blitt tolket som restene av en åpen svalgang (Jensenius og Skre 1983:13). Dateringen av stolpekirken er vanskelig, men en dendrokronologisk prøve tatt fra et av stolpehullene ga resultatet AD 1045±75 år (Jensenius 2001:157), noe som ikke virker urimelig i forhold til de andre stolpekirken. Kirkens orientering avviker noe fra den senere stavkirken, men det er ingen tvil om at det har vært et forsøk på en øst-vest orientering (Jensenius og Skre 1983:13).

Det ble også gjort andre funn ved utgravningen som tyder på at plassen der stolpekirken ble bygget ble brukt over lengre tid og til ulike formål. Det ble avdekket en rekke stolpehull som var eldre enn stolpekirken. Hva slags konstruksjon disse stolpene har utgjort er det ikke mulig å si, men ut fra deres plassering er det tydelig at det ikke har vært en kirke (Jensenius og Skre 1983:11). En datering fra en av stolpene ga resultatet AD 290±110 år, noe som også er med på å bekrefte at det ikke er snakk om noen tidlig kirke (Jensenius 2001:155). Det er heller ikke noe som tyder på at det har vært en kontinuitet fra den tidligste konstruksjonen til stolpekirken. Over stolpehullene fra den tidligste stolpebygningen var det et matjordlag med ardspor. Området har derfor blitt brukt som åker i en periode mellom den eldste bygningen og stolpekirken (Jensenius og Skre 1983:11). I tillegg til bygningsrestene ble det funnet rester etter tidlige graver der kirken senere ble plassert. Disse gravrestene stammer trolig ikke fra noen kristne graver siden det funnene bestod av brent ben (Jensenius og Skre 1983:12; Jensenius 2001:155), men det ble funnet graver i tilknytningen til stolpekirken. Skre (1984:78) mener at disse gravene må ha blitt anlagt mens stolpekirken var i bruk, men minst en av disse gravene kan ha vært eldre enn kirken. I tillegg skal det også ha vært gravhauger i det samme området som kirken ble bygget (Jensenius 2001:154).

Det er gjort et stort antall myntfunn under Ringebu kirke. Myntene strekker seg over et stort tidsrom, men det er spesielt to mynter som er interessante i forhold til stolpekirken. Dette er to engelske mynter som er preget for Knut den mektige i perioden ca. 1023-29. Disse myntene ble riktignok funnet i en slik kontekst at de ikke med sikkerhet kan knyttes til perioden da stolpekirken stod (Berg 1983:51-52), men siden det er et sprang i tid på over 100 år til neste gruppe mynter er det ikke usannsynlig at de engelske myntene har havnet i jorden tidlig i brukstiden til stolpekirken.

4.2.9 Kinsarvik

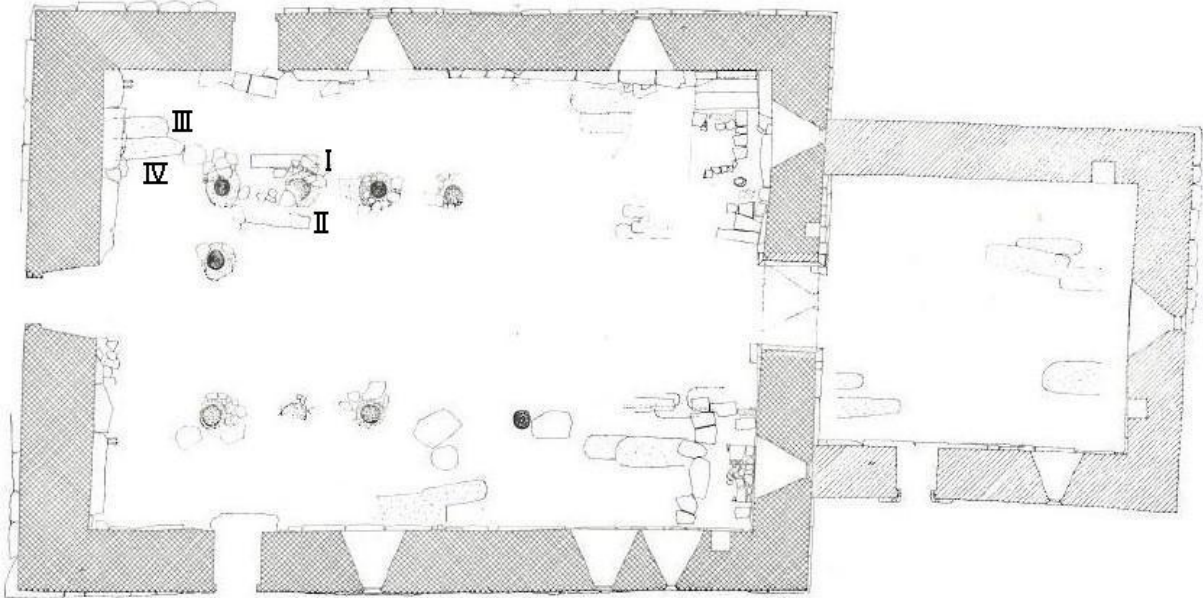

Fig. 12: Plantegning over Kinsarvik. Restene etter stolpekirken, Kinsarvik I, er representert ved sirkler for hvert stolpehull. Graver som er eldre enn steinkirken er tegnet inn og gravene (I, II, III og IV) i det nordvestre hjørnet er marker. Øst er mot høyre (Fra Christie 1963b:13. Min markering av gravene I, II, III og IV).

Den stående steinkirken i Kinsarvik ble oppført i perioden mellom slutten av 1100-tallet og midten av 1200-tallet (Jensenius 2001:126). I 1960 utførte Håkon Christie, i forbindelse med reparasjonsarbeid, utgravninger i Kinsarvik kirke (Jensenius 2001:126). Restene etter den tidligere stolpekirken, Kinsarvik I, består av ni stolpehull. Alle stolpehullene tilhørte stolpekirkens skip og de har tilhørt nord-, sør- og vestveggen. Det ble ikke funnet rester etter stolpekirkens kor, men det området der koret burde ha ligget har blitt forstyrret av senere graver. Disse gravene har vært gravet dypere enn bunnivået i stolpehullene fra skipet og har derfor trolig fjernet alle spor etter koret. Selv om det ikke ble funnet rester etter noe kor eller noen stolper fra østveggen har det vært mulig å finne størrelsen på skipet. Yngre graver som ligger i steinskipets østre del viser at den nordre og sørlige veggen i stolpekirken ikke har hatt mer enn fem stolper hver seg. Dermed vil den femte stolpen i treskipets sørvegg være hjørnestolpen. Skipet i stolpekirken har hatt en bredde på 5,8 m og en lengde på 8 m, noe som gir et skip på 46,4 m². Stolpekirken hadde samme orientering som den senere steinkirken (Christie 1963b:10-18; Jensenius 2001:126-128).

Det ble funnet flere graver under utgravningen i Kinsarvik. Mange av gravene er yngre enn stolpekirken, men det er også noen graver som må ha vært samtidige med kirken og trolig noen som er eldre enn den (Christie 1963b:11, 14). Det er spesielt fire graver som er interessante i forhold til stolpekirken. Disse fire gravene, som alle hadde en øst-vest orientering og som ble funnet rundt det nordvestre hjørnet i stolpekirken, hadde alle rester etter kister som var kledd med bjørkenever. Det ble ikke funnet rester etter noe lokk til disse kistene. En av grunnene til at disse gravene er interessante er plasseringen. Den ene graven (I) (Fig. 12) lå like nord for nordveggen og var delvis dekket av stein. Disse steinene har trolig fungert som pakning rundt en nærstående stolpe fra stolpekirken (Christie 1963b:14). Graven lå altså under konstruksjonsmateriale fra stolpekirken. Rett sør for denne graven lå en annen grav (II) (Fig. 12), som trolig var jevngammel med grav (I). Like vest for stolpekirkens vestvegg lå det også to graver (III og IV) som gikk inn under steinkirkens vestvegg, og det er derfor rimelig å tro at disse også er eldre enn kirken (Christie 1963b:14).

Myntfunnet i Kinsarvik er, i likehet med myntfunnene fra mange av de andre kirkene, omfangsrikt. I forhold til stolpekirken er det to mynter som er spesielt interessante. Det er to mynter som er preget under Harald Hardrådes regjeringstid, 1046-1066 (Svarstad 1961a:114). Disse myntene ble funnet i fyllmassene til et av stolpehullene. Ut fra disse to myntene er det rimelig å anta at kirken ble bygget en gang rundt midten eller annen halvdel av 1000-tallet (Christie 1963b:10; Jensenius 2001:126).

4.2.10 Veøy

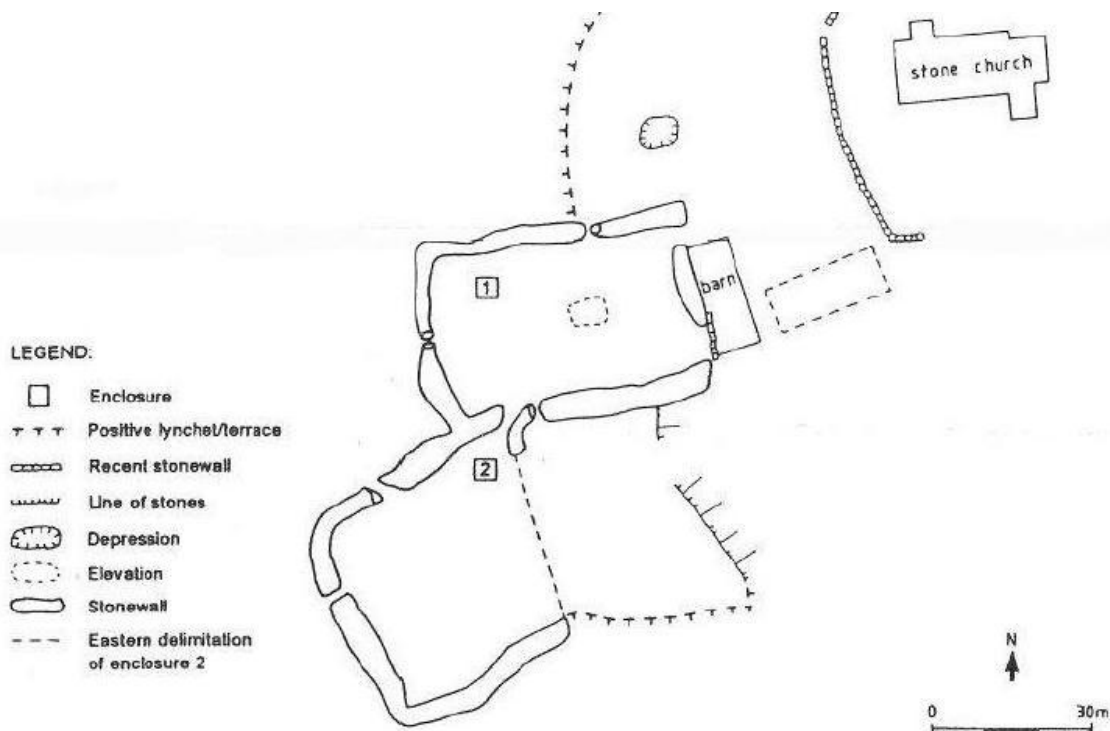

Fig. 13: Plantegning over de avgrensede gravplassene på Veøy. Den nordligste gravplassen er markert med 1 og den søndre 2. Stiplet linje på den nordligste gravplassen er området med hardpakket jord som kan ha vært en del av konstruksjonen Veøy (Nord). Den stående steinkirken fra rundt år1200 står nordøst for de to gravplassene. Øst er mot høyre. (Fra Solli 1995:37. Øverste del av bildet er redigert bort av meg).

Veøy ligger i fylket Møre og Romsdal ved utløpet av flere fjordarmer. I følge skriftlige kilder har det vært en handelsplass på Veøy. En mulig handelsplass har blitt dokumentert ved avdekkingen av et stort område med svarte kulturlag under utgravningene som ble foretatt av arkeologen Britt Solli i perioden 1990-1992 (Solli 1995:36). Dette kulturlaget inneholder blant annet søppel, rester av bygninger, brygger og ildsteder fra middelalderen. Det interessante med Veøy er at det innenfor området der det svarte kulturlaget ble påvist er to rektangulære områder som har vært avgrenset med steinvoller. Det nordligste området ble trolig raskt avgrenset da det ble opprettet en bosetning på Veøy. Det ble funnet et avtrykk av noe som kan ha vært et stolpehull ved ytterkanten av avgrensningen og Solli (1996:103) ser for seg at området var avgrenset med et tregjerde før det senere ble erstattet med steingjerdet. Det sørligste området ble trolig også avgrenset tidlig. Innenfor de to innhegningene ble det ikke funnet spor etter det svarte kulturlaget og det tyder på at det ikke har vært samme bosetningsaktivitet der som i området utenfor. Konklusjonen ble dermed at områdene ble

avsatt til noe annet enn bosetning (Solli 1995:37-39). Under utgravninger ble det klart at innhegningene hadde vært kirkegårder. Det ble funnet øst-vestorienterte graver i begge innhegningene og mange av dem hadde også rester etter treverk, som kan ha vært kister. Midt i begge kirkegårdene er det funnet rester som tyder på at det har stått en bygning der. Jeg velger å kalle bygningene Veøy (Nord) og Veøy (Sør). Det er ikke funnet stolpehull ved noen av de to antatte bygningene, men det er funnet en rekke bygningsrester (Solli 1995:39). I den nordligste kirkegården ble det funnet en plattform med hardbanket jord. I tillegg er det større mengder med stein som kan være rester etter fundamentet eller bygningens vegger. En av årsakene til at det ikke ble funnet noen stolpehull i tilknytning til denne bygningen kan ha vært at stolpene fra kirken ikke var jordgravde, men at de har blitt satt direkte på fundamentet av stein. Denne teknikken er blant annet kjent fra en rekke stavkirker. Siden så lite av bygningsrestene etter Veøy (Nord) er funnet, har det vært vanskelig å rekonstruere omrisset av bygningens grunnplan, men dersom bygningssporene som er funnet representerer ytterveggene av bygningen vil det si at den er på størrelse med mange av de kjente tidligste stolpekirken i Norge. Bredden på bygget har trolig vært rundt 6,2 meter (Solli 1996:101). Siden denne bygningen står midt i et område som har vært en kristen gravplass er det rimelig å anta at stolpebygningen har vært en kirke. I den sørligste kirkegården ble det også funnet bygningsrester i form av to parallelle steinrekker. På lik linje med den nordligste kirken er det mulig at de to steinrekkene utgjorde fundamentet til bygningen Veøy (Sør). Avstanden mellom steinrekkene er betraktelig mindre enn i den nordligste kirken. Dersom denne bygningen var en tidlig kirke kan det tyde på at det er rester etter koret som har blitt avdekket. Om fundamentet har tilhørt skipet, har kirken trolig ikke vært større enn den tidligste stolpekirken på Høre (Solli 1996:103). Siden funnene tyder på at denne bygningen kan ha vært liten, og siden den trolig ble bygget i forbindelse med opprettingen av gravplassen og etter Veøy (Nord), er det også mulig at bygningen kan ha vært et kapell (Solli 1995:39). Det meste tyder på at kirkene ble satt opp på hver av kirkegårdene omtrent på samme tidspunkt som man begynte å begrave folk der (Solli 1996:103). Dateringen av kirken(e)/kapellet er tett knyttet opp til dateringen av kirkegårdene. Det ble gjennomført 19 14C-dateringer av ulike funn gjort innenfor innhegningene. Blant annet et skjelett og restene etter en kiste ble datert. Resultatene viste at rundt midten av 900-tallet ble den nordligste av de to kirkegårdene anlagt, og trolig blir også kirken på denne kirkegården bygget i den samme perioden. Det ble ikke funnet noen graver som forstyrret den plattformen med hardbanket jord som kirken skal ha stått på og det tyder på at den ble laget i samme periode som gravene. Den sørligste kirkegården blir trolig anlagt mot slutten av 900-tallet. Kirken blir trolig også bygget i den

samme perioden (Solli 1995:39, 1996:103). Dersom denne tolkningen av de to bygningene stemmer vil de være blant de tidligste kirkene i Norge.

Gravene innenfor de to avgrensede områdene må regnes som kristne. Alle har en øst-vestlig orientering samt at i de fleste gravene er det funnet rester etter treverk. Selv om det funnet rester etter treverk i flere av gravene er det bare i en grav funnet rester som tyder på at den døde var gravlagt i en kiste. En forklaring på dette kan være at det å bli gravlagt i en kiste var noe bare rike hadde råd eller anledning til. Den generelle befolkningen har trolig blitt gravlagt på treplater. Det er heller ikke funnet betydelige rester etter gravgaver, med kun et spesielt unntak. En av gravene inneholdt en kjerringrokk (Solli 1996:101).

4.2.11 Clemenskirken i Oslo

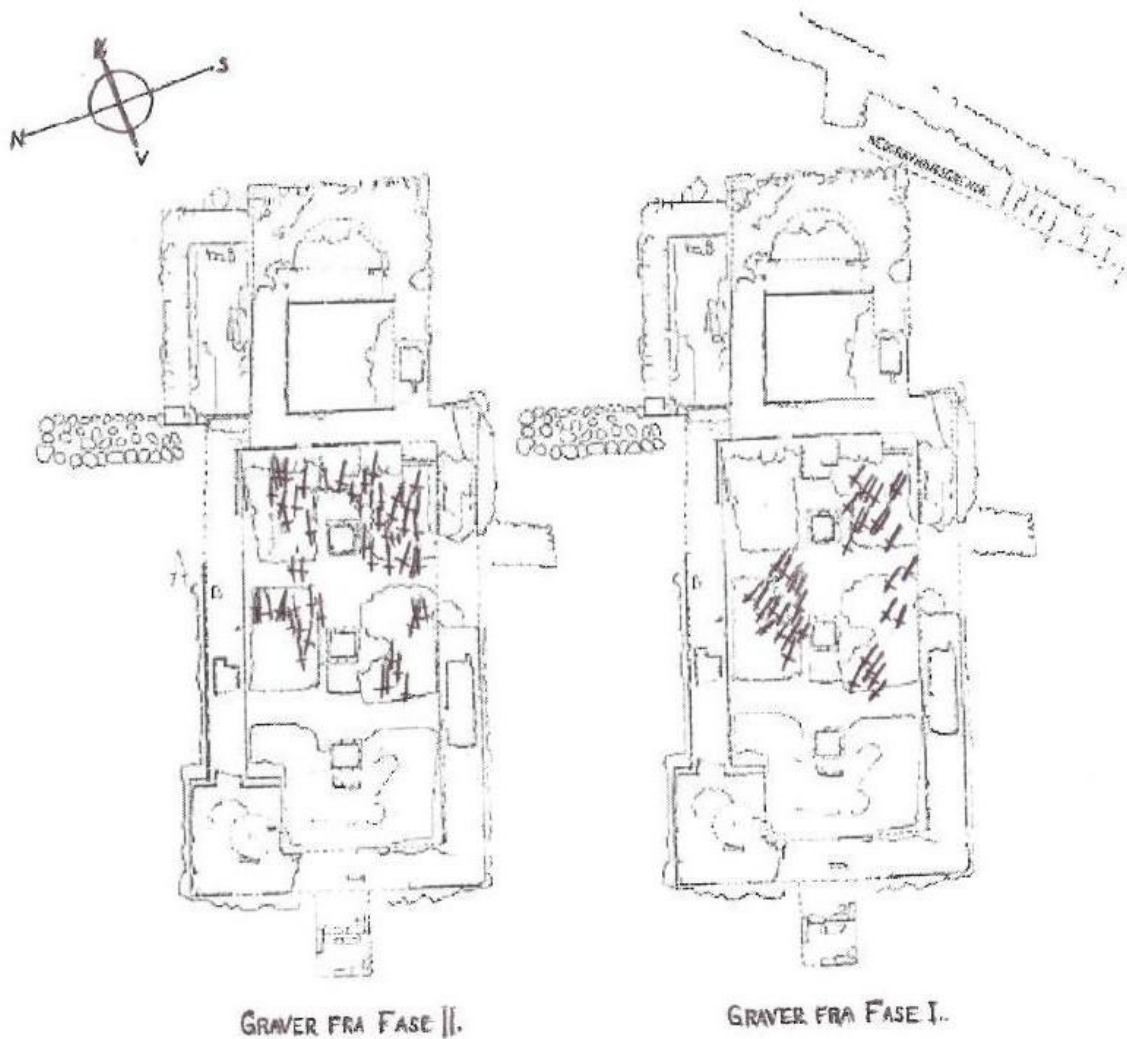

Fig. 14: Plantegning over Clemenskirken i Oslo. Kirkebygningen på tegningen er steinkirken fra middelalderen, mens gravene som er tegnet inn tilhører tidligere faser (Fra Norseng 2000:15. Tegningen med gravene fra fase III er redigert ut og markeringen av gravene er gjentegnet av meg).

Clemenskirken er en av to tidlige kirker i Oslo. Det som er synlig av Clemenskirken i dag er ruiner av middelalderkirken på stedet. Under utgravninger ved Clemenskirkeruinen, som ble foretatt av Ole Egil Eide i perioden 1970-1971 (Jensenius 2001:167), ble det ikke funnet rester etter tidligere kirker enn steinkirken fra 1100-tallet, men det er funnet annet materiale som tyder på at det har stått en eller flere kirker på stedet før steinkirken (Norseng 2000:15). Under utgravninger ble det funnet rundt 140 graver i syv forskjellige lag under og rundt steinkirken. Noen av gravene er knyttet til steinkirken, mens andre graver må tilhøre en tidligere periode (Schia 1997:117). I tillegg til gravene ble det funnet et sandlag som trolig ble

tilført under planeringsarbeidet i forbindelse byggingen av steinkirken. Dersom tolkningen av sandlaget stemmer, vil det si at de rundt 60 gravene som lå under sandlaget må være eldre enn steinkirken. De 60 gravene tilhører den tidligste fasen med begravelser på stedet. Alle gravene har lik orientering og ligger innenfor et område på bare ca. 20 kvadratmeter. I tillegg var flere av de gravlagte begravd i hule trestammer og kister. Det er liten tvil om at disse gravene tilhører en tidlig organisert kirkegård. Det som gjør disse gravene bemerkelsesverdige er at de ligger ca. 30 grader skjevt i forhold til steinkirken og dermed også de andre gravene på stedet (Fig. 14, Graver fra fase I). Nøyaktig hvorfor gravene har denne orienteringen er uvisst, men de ligger vinkelrett på den østre vegg til kirkegårdsmuren og parallelt med den nordre vegg (Norseng 2000:14). Dermed virket det som om de var orientert etter kirkegårdsmuren. Siden utgravningsresultatene synes å vise at det, ut fra den ulike orienteringen, har vært to perioder med gravlegging på stedet før middelalderkirken ble reist er det blitt foreslått at det kan ha stått opptil to tidligere kirker på stedet; en til hver periode med graver. Dateringen av disse to mulige kirkene er noe usikker, men man regner med at steinkirken ble påbegynt på første halvdel av 1100-tallet. Det er blitt benyttet flere ulike metoder for å datere de tidligste gravene. Ved å studere lagene de ulike gravene ligger i har man regnet seg frem til en alder for de tidligste gravene. Utgravningene viste at ingen av gravene i de ulike lagene var blitt forstyrret av nyere graver før de hadde nådd skjelettstadiet i forråtningsprosessen. Ut fra jordsmonnet på stedet har man tatt utgangspunkt i at denne prosessen har tatt opp mot 15 år. Fordeler man de 15 år over syv lag vil det gi en aldersforskjell på minst 100 år mellom de eldste og de yngste gravene som ble lagt ned rett før arbeidet med steinkirken ble påbegynt. Dateringen for de tidligste gravene blir dermed senest begynnelsen av 1000-tallet. Senere har det blitt utført 14C-dateringer av 5 skjeletter, en kiste og en hasselkjepp fra de eldste gravene. Selv om resultatene er noe sprikende synes alle å peke på tidsrommet mellom 980 og 1030 (Norseng 2000:14-16 og Schia 1997:119). Denne dateringen viser riktignok bare når gravplassen kan ha blitt tatt i bruk og den plasserer kun eventuelle kirker innenfor en hundreårsperiode dersom de ble bygget i den samme perioden som gravplassen var i bruk. Et annet argument for at det kan ha stått en eller flere tidligere kirker på stedet er kirkededikasjonen. Steinkirken er dedikert til St. Clemens. Av andre kjente kirker i Skandinavia dedikert til St. Clemens er nesten alle fra første halvdel av 1000-tallet. Derfor er det ikke usannsynlig at det har stått en eller to tidligere kirker på stedet som var dedikert til St. Clemens og at dedikasjonen har blitt videreført ettersom nye kirker ble bygget (Norseng 2000:16).

4.3 En sammenligning av stolpekirkene

4.3.1 Hva er en kirke?

Jensenius (1983:28) skriver at begrepet ”«kirke» er mer en funksjon enn en form. Ingen arkitektonisk form gjennom historien har vært mer «kirke» enn andre.” Betyr dette at det ikke er mulig å avgjøre om stolpebyggene under middelalderkirkene var kirker eller ikke? Svaret på dette spørsmålet må være nei. For dersom «kirke» kan sees som en funksjon må det være noe som kjennetegner denne funksjonen. Selv om vi ut fra skriftlige kilder får opplyst at kristen messe kunne holdes selv på steder det ikke var noen kirke (*Heimskringla*: Olav Tryggvasons saga kap. 47), forteller også skriftlige kilder at en viktig del av misjonsarbeidet var å bygge kirker (Bolvig 1992:52; Sigurðsson 2003:25-26; Skre 1998:7).

4.3.2 Var stolpebyggene tidlige kirker?

De utgravde stolpebyggene viser både likheter og ulikheter i konstruksjonen, men restene etter, og funn gjort i forbindelse med, stolpebyggene kan si oss noe om hva slags funksjon de kan ha hatt (Gansum 2008:200-201). I første omgang er orienteringen av stolpebyggene, grunnplanet og antatte kristne graver under eller ved byggene faktorer som har vært avgjørende for tolkningen om at det er tidlige kirker.

Et tegn på at bygningsrestene tilhører en tidlig kirke er at stolpebyggene har hatt tilsvarende øst-vest orientering som senere middelalderkirkene på stedet. Det er ikke i alle tilfeller at orienteringen har vært like nøyaktig for de tidligere stolpekirkene som for den senere middelalderkirken, men der orienteringsavvik forekommer er det likevel ingen tvil om at det er siktet mot en øst-vest orientering. Dette synes for eksempel på orienteringen til stolpekirkene Høre I (Fig. 2) og Ringebu I (Fig. 11). Det kan selvfølgelig være problematisk å snakke om lik orientering uten å ha en forståelse av hvordan stolpebyggene har sett ut. Derfor er det viktig å se på omrisset av stolpebyggenes grunnplan. I de fleste tilfellene har stolpebyggenes grunnplan klare typologiske trekk som man forbinder med et kirkerom, med skip og kor. Selv om det i enkelte av kirkene ikke har vært mulig å finne alle stolpehullene som har utgjort omrisset av kirken, har det i mange tilfeller vært mulig å lage en sannsynlig rekonstruksjon av kirkerommet ut fra de stolpehullene som er funnet. Eksempler på dette finner vi i Kaupanger II (Fig. 4) og i Mære II (Fig. 6). Som nevnt over ble det funnet stolpehull inne i eller utenfor noen av stolpebyggene. De eventuelle tolkningsproblemene som er knyttet til disse stolpehullene har ikke fått konsekvenser for tolkningen av byggene som

tidlige kirker, men de har som nevnt skapt debatt rundt bygningenes utseende og konstruksjon (Christie 1983:97). Eksempler på stolper utenfor kirkebygget finner vi ved Høre (Fig. 2, 3) og Ringebu (Fig. 11), mens det i Lom I (Fig. 1), Ringebu I (Fig. 11) og Urnes I (Fig. 5) ble funnet stolperrekker inne i kirkens skip.

I tillegg til at bygningsrestene etter stolpebyggene tyder på at de har vært kirker, har også tidligere og samtidige kristne graver vært med på å styrke tolkningen. Ved mange av de tidlige kirkene er det funnet graver som enten har blitt forstyrret i forbindelse med stolpebygningens konstruksjon eller som går inn under stolpebygningens vegger. Det tyder på at gravene er eldre enn stolpebygningen. Selv om det har vært diskusjon rundt kriteriene for å avgjøre om graver er kristne eller hedenske er det lite som tyder på at gravene i denne konteksten ikke er kristne. Gravene er i stor grad jordfestede skjelettgraver uten noe betydelig gravgods. Det har blitt gjort enkelte mindre gjenstandsfunn i tidlige graver under middelalderkirkene, men det dreier seg om gjenstander som Gräslund (1987) mener kan ha vært tilbehør til klesdrakten den døde ble begravd i. Der det har vært nok igjen av gravene til å studere orienteringen viser det seg at de i de fleste tilfeller har hatt en øst-vest orientering. I de tilfellene der gravene avviker fra en øst-vest orientering viser det seg at de er orientert i forhold til stolpebyggene. Dette var tilfellet for gravene under stolpekirken på Høre (Fig. 2). Gravene hadde en unøyaktig orientering i forhold til den senere middelalderkirken, men følger orienteringen til stolpebygget (Hauglid 1989:172). Det er mulig at en tidlig Clemenskirke også kan ha hatt en orientering som har samsvart med de eldste gravene, som hadde en orientering som avvek 30 grader i forhold til den senere steinkirken (Fig. 14). På Mære (Fig. 6) ble det funnet graver som var orientert etter den ”ukjente” bygningen som trolig har vært en kirke eller senere blitt brukt som en kirke (Lidén 1995b:9).

På bakgrunn av disse indisiene, orientering, grunnplan og tilstedeværelsen av eldre kristne graver er det rimelig å gå ut fra at stolpebygningene var kirker, og at de var bygget som kirker.

4.3.3 Byggeteknikk og planformer

Byggeteknikken som ble benyttet i stolpekirkene skiller seg veldig fra de senere trekirker, nemlig stavkirkene. Stolpekirkene er ganske enkle i sin konstruksjon. Under konstruksjonen av stolpekirkene har stolpene blitt satt ned i en stolpegrop hvorpå fyllmasse har blitt

tilbakeført for å støtte og avstive stolpen. Selv om det finnes noen lokale variasjoner på hvordan stolpene har blitt satt opp, virker det som om det var vanlig å bruke en steinpakning for å støtte opp stolpen og avstive den. Senere har steinpakningen trolig fungert som drenering (Gansum 2008:201; Jensenius 2001:85).

Jensenius (2001:87) mener det er mulig å dele inn stolpekirkene i to planformer. Det som skiller de to planformene er sammenhengen mellom skip og kor. I den ene planformen følger skipets nord- og sørvegger parallelt med korets nord- og sørvegger frem til avslutningen av bygningen ved østveggen (Fig. 15a). I kirker med denne planformen kan skip og kor ha hatt sammenhengende tak. Den andre planformen er et bygg der skip og kor er to rektangulære rom med ulik størrelse (Fig. 15b). I tillegg til de to planformene virker det som om noen av kirkene har hatt stolperækker inne i skipet eller stolper diagonalt ut fra hjørnene på skipet. Det er likevel vanskelig å rekonstruere eller si med sikkerhet hvilken funksjon disse stolpene har hatt ut fra det lille materialet som er funnet (Jensenius 2001:87).

Alle kirkene i denne undersøkelsen, med unntak av kirken(e) på Veøy, den mulige Clemenskirken og Kaupanger I, synes å ha fulgt en av de to planformene. Siden materialet er vanskelig å tolke er det noe uenighet, men Jensenius (2001:87) mener at Høre, Ringeby og Lom kan ha fulgt den planformen der langveggene i skipet fulgte korveggene helt frem til østveggen, mens de resterende kirkene har hatt skip og kor som to rektangulære bygg. En kirke det er vanskelig å plassere innenfor de to planformene er Kaupanger I. Siden det bare er funnet seks stolpehull som er tolket som skipets langvegger og ingen avgrensning i øst er det vanskelig å si om denne kirken har hatt et eget rektangulært rom for koret eller ikke. For Veøy var de bevarte restene etter kirken(e) så mangelfulle at det ikke var mulig å avgjøre hva slags konstruksjons- og planform som var benyttet, og en eventuell Clemenskirke kan ikke plasseres siden det ikke er funnet noen rester etter noen kirke før steinkirken.

Det er tre av kirkene som har hatt stolperækker inne i skipet, Lom I (Fig. 1), Ringeby I (Fig. 11) og Urnes (Fig. 5). Dersom det har vært to tidligere kirker på Urnes, slik Bjerknes (1959) hevder, er det usikkert hvilken av de to kirkene de indre stolperækkene hører til (Jensenius 2001:87). Bjerknes (1959:82) argumenterer for at det er ingen sikre bevis for at de fire stolpene som har stått inne i skipet har tilhørt Urnes I, og derfor kan de også ha blitt reist i forbindelse med Urnes II. Hans tolkning av konstruksjonsmetoden av Urnes II tyder på at denne kirken har hatt en blanding av konstruksjonsmetoder med både sviller og jordgravde

stolper (Bjerknes 1959:81). Hadde den indre stolperekken i Urnes vært unik hadde det selvsagt vært fristende å knytte den til Urnes II, men siden vi kjenner til indre stolperækker fra andre stolpekirker så det ikke så viktig å avgjøre hvilken av kirkene på Urnes de indre stolpene har tilhørt.

I minst tre av kirkene, Høre I (Fig. 2), Mariakirken I (Fig. 7) og Ringebu I (Fig. 11), ble det funnet bygningsrester utenfor kirkerommet. Som nevnt over har det i alle tre kirkene blitt foreslått at bygningsrestene kan stamme fra en svalgang knyttet til kirkebygget. Ifølge Hauglid (1989:171) er det, i Høre, ikke bygningstekniske eller bygningshistorisk grunnlag til å tro at stolpehullene som ble funnet utenfor stolpekirken kan ha tilhørt en svalgang. Hauglid sier ikke noe mer om hva som ligger bak hans argument for å avvise at stolpehullene utenfor stolpekirken på Høre kan ha tilhørt en svalgang. Om Hauglids argumenter også ville gjelde for Mariakirken og Ringebu er derfor vanskelig å si. Siden bygningsrestene som har indikert mulige svalganger er så lite og mangelfulle, er det ikke mulig å trekke noen konklusjoner om hvorvidt noen av de tidligste stolpekirkene kan ha hatt svalgang eller ikke.

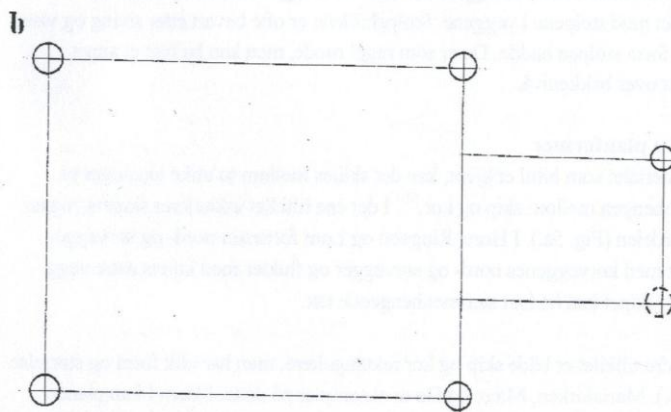
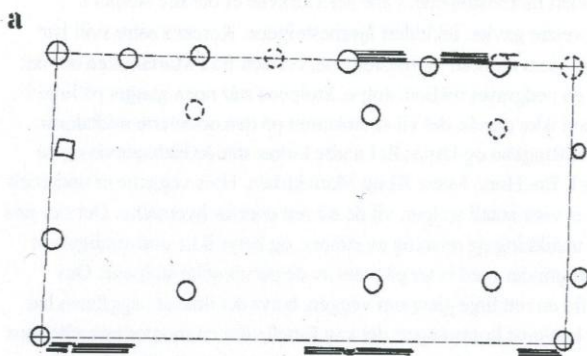

Fig. 15: Ulike planformer for stolpekirker i Norge (Fra Jensenius 2001:88).

4.3.4 Plassering av stolpekirken

Funnkonteksten til de utvalgte kirkene er forholdsvis lik (Tab. 1). Alle de utvalgte stolpekirken har stått på steder som ble videreført som kirkested inn i middelalderen. Med unntak av kirken(e)/kapellet på Veøy har kirkene som erstattet de tidlige stolpekirken blitt bygget på nøyaktig samme sted som stolpekirken stod. På Veøy ble middelalderkirken lagt i samme området, men ikke på nøyaktig samme plass som en av de tidligere bygningene (Fig. 13) (Lidén 1995a; Solli 1995:39). Videreføringen av plassen som kirkested inn i middelalderen er ikke det eneste som er felles for områdene stolpekirken ble bygget. I de fleste tilfellene tyder det meste på at stedet stolpekirken ble bygget på allerede var tatt i bruk som kristen gravplass før kirkene ble bygget. Ved alle kirkene og kirkeplassene i denne undersøkelsen, med unntak av Mariakirken I, ble det funnet graver som med stor sannsynlighet var eldre enn den første stolpekirken på stedet. Hvor tidlig gravplassene ved de ulike kirkene ble anlagt er ikke sikkert, og ofte er det ikke mer enn noen få graver som ut fra funnkonteksten tyder på at de er eldre enn stolpekirken. Likevel viser eldre graver at plassen hadde en religiøs funksjon også før stolpekirken ble bygget.

I tillegg til at stolpekirken er bygget på et område som allerede er tatt i bruk som kristen gravplass, ligger flere av stolpekirken også i et område med nær tilknytning til gamle hedenske graver. Prekristne gravfelt har ofte tilknytning til en gård og mange av middelalderkirkene som ligger i nærheten av gamle gravfelt har ofte det samme navnet som gården de ligger på (Müller 1991:359). Blant kirkene i undersøkelsen er Bø, Kaupanger, Mære og Urnes kjente gårdsnavn. Ved kirkene på Bø, Lom, Ringebu og Urnes skal det også ha vært tidligere gravhauger som har blitt fjernet i nyere tid (Jensenius 2001:154; Müller 1991:366-367). I tillegg skal det også ha vært prekristne graver ved Høre (Müller 1991:359), mens kirken på Mære kan ha blitt bygget på et område der hedenske kulthandlinger kan ha funnet sted (Lidén 1995b:17). Mariakirken, de(n) mulige Clemenskirken(e) og kirken(e) på Veøy skiller seg fra de andre kirkene ved at de ikke synes å være plassert i nærheten av prekristne graver eller på noen gammel gård. (Tolkninger av kirkenes plassering kommer i kap. 5.4.1 og kap. 6.2).

4.3.5 Størrelsen på stolpekirkene

Størrelsen på stolpekirkene synes å ha variert noe. Felles for dem er at de ikke er spesielt store til kirker å være (Tab. 1). De to største stolpekirkene er Mariakirken I som hadde et skip på 75 m² og Mære II som hadde et skip på 68,2 m². Restene etter Mære I var for mangelfulle til at det var mulig å angi noe størrelse på bygget. De fleste stolpekirkene har hatt et skip som ligger på 40-50 m². Bø I hadde et skip 51,8 m², Lom I lå på 49,4 m² og Kinsarvik I på 46,4 m². Den mulige kirken Urnes II kan ha hatt et skip på ca. 47,5 m². Kaupanger II hadde et skip på 43,2 m² og Ringebu I på ca. 40 m². Det er tre kirker som har vært mindre enn 40 m². Den desidert minste stolpekirken er Høre I som hadde et skip på bare 13 m². Hauglid (1989) kommer ikke med noe mulige mål for Høre II. Dersom de seks stolpehullene som er restene etter Kaupanger I utgjør hele skipet, har det hatt et mål på 23,1 m². Urnes I har hatt et skipsrom på 32,5 m². Nesten alle middelalderkirkene som erstattet en stolpekirke ble bygget godt over dobbelt så store som sin forgjenger (Lidén 1995a:129-130). Ut fra restene av kirken(e) på Veøy var det ikke mulig å angi noe størrelse. (Tolkninger av kirkenes størrelse kommer i kap. 5.4.2 og kap. 6.2).

4.3.6 Datering av stolpekirkene

Når de første stolpekirkene ble bygget er det vanskelig å si med sikkerhet, men det meste tyder på at de ble bygget rundt midten av 1000-tallet. Det er mulig at de eldste kirkene kan ha blitt bygget så tidlig som sent på 900-tallet (Sigurdsson 2003:50), som kirkene på Veøy synes å være (Solli 1995, 1996).

En måte som har blitt brukt til å gi mulige dateringer av stolpekirkene har vært å se på myntfunn og se det i sammenheng med dateringen av middelalderkirken som har avløst stolpekirken (Skre 1995:225). Myntfunn fra norske middelalderkirker er ofte omfangsrike og inneholder mynter fra middelalderen og ofte helt opp til 1900-tallet (Berg 1983:51). Mynter blir sett på som helt avgjørende i dateringen av middelalderkirkene (Berg 1981:69) og derfor er det også interessant å se på myntfunnene i forhold til stolpekirkene.

I myntfunnene til alle de utvalgte kirkene i min undersøkelse ble det funnet et mindretall mynter som var preget på 1000-tallet. 1000-tallsmyntene er funnet i noe ulik kontekst fra kirke til kirke, som beskrevet over, men det som er interessant å merke seg er at det synes å være et stort sprang i tid mellom de få myntene som stammer fra 1000-tallet og til neste

gruppe med mynter som stammer fra 1100-tallet. I mange tilfeller er det snakk om over 100 år (Berg 1983:52). På grunn av dette spranget i tid er det fristende å knytte 1000-tallsmyntene til stolpekirkene.

Likevel er det et stort problem med funn gjort under kirker. Siden kirkeplassen ofte har vært i bruk over en lengre periode, har ofte jorden under kirken blitt omveltet. I noen tilfeller kan dette ha skjedd allerede da en stolpekirke ble erstattet med en ny kirke, men også ved, for eksempel, senere gravlegginger under kirkegulvet til kirken(e) som har stått på plassen etter stolpekirken. I tillegg kan også det arkeologiske utgravningsarbeidet ha forstyrret de stratigrafiske lagene (Christie 1959:71). Selv om det er problematisk å datere stolpekirkene kun ut fra mynter virker det likevel sannsynlig at stolpekirkene i det minste kan ha blitt bygget en gang i siste halvdel av 1000-tallet (Skre 1995:225), men muligens også noe tidligere.

Tabell 1 – Stolpekirkenes størrelse, mulig datering og plassering ved eldre graver.

Kirke	Størrelse på skip i m ²	Oppført:	Graver eldre enn kirken(e): Kristne (K), hedenske (H)
Bø I	51,8 m ²	Etter 1065	K: Minst fire eldre. H: Gravhaug(er). Nå fjernet.
Clemenskirken (?)	Ukjent	Mulig sent 900-/tidlig 1000-tallet	K: Tidlig kristen gravplass.
Høre I	13 m ²	Etter 1047	K: Minst ni eldre. H: Har vært prekristne graver i området.
Høre II (?)	Ukjent	Etter 1047	Som Høre I
Kaupanger I	23,1 m ²	Usikker. Mynt fra 1065 (Kan være fra Kaupanger II)	K: Trolig eldre graver.
Kaupanger II	43,2 m ²	Usikkert. Erstatte Kaupanger I	Som Kaupanger I
Kinsarvik I	46,4 m ²	Etter 1046	K: Minst en, trolig fire.
Lom I	49,5 m ²	Trolig midt/sent på 1000-tallet	K: Minst to eldre graver. H: Gravhaug(er). Nå fjernet.
Mariakirken I	75 m ²	Trolig midt på 1000-tallet	K: Fire graver som kan være samtidig eller eldre.
Mære I	Ukjent	Før Mære II	K: Flere orientert etter bygget.
Mære II	68,2 m ²	Trolig en gang på 1000-tallet	K: Som Mære I
Ringebu I	Ca. 40 m ²	Trolig tidlig/midten av 1000-tallet	K: Trolig en H: Gravhaug(er). Nå fjernet. Mulig kremert(e) grav(er).
Urnes I	32,5 m ²	Etter 1046	K: Minst fem, trolig seks. H: Gravhaug(er). Nå fjernet.
Urnes II (?)	47,5 m ²	Etter 1046	Som Urnes I
Veøy (Nord)	Ukjent. (Mulig bredde på skiper er 6,2 m)	Mulig midt på 900-tallet	K: Tidlig kristen gravplass
Veøy (Sør)	Ukjent	Mulig sent på 900-tallet	K: Tidlig kristen gravplass

5 Den tidligste kirkebyggingen

5.1 Innledning

For å se på hva som lå bak den tidligste kirkebyggingen og hvilken funksjon de tidligste kirkene kan ha hatt, er vi avhengig av å forholde oss både til det arkeologiske materialet og de skriftlige kildene som omtaler kristningsprosessen i Norge. Som nevnt over har både de arkeologiske og de skriftlige kildene sine muligheter og begrensninger. Forståelsen av stolpekirkene ut fra det arkeologiske materialet vil her settes opp mot forståelsen av og teorier om kristningsprosessen sett ut fra historiske kilder. På den måten vil jeg se i hvilken grad det man kan lese ut av det arkeologiske materialet kan styrke eller svekke teorier rundt kristningsprosessen og den tidlige kirkebyggingen.

Den tverrfagligheten som finnes innenfor religionsskifteforskningen bør sees på som en stor fordel. Når ulike fagdisipliner studerer en hendelse med ulike hypoteser og et variert kildemateriale vil det føre til ulike teorier, men også sørge for en fruktbar debatt om forskningsfeltet. Likevel kan mange teorier og resultater lede til problemer for forskningen. Hernæs (1995:80) påpeker at vår gjeldende forståelse av religionsskiftet i stor grad er basert på skriftlige kilder. I seg selv er det selvsagt ikke noe galt i å ha en forståelse av vikingtiden basert på skriftlige kilder, men når denne forståelsen ligger til grunn for videre forskning vil det oppstå problemer. Hærnes (1995:80-81) påpeker videre at den arkeologiske forskningen på religionsskiftet i stor grad har vært preget av og styrt etter den historiske oppfatningen av hvordan religionsskiftet foregikk. Et resultat av dette kan være at man ut fra arkeologisk ståsted ikke har sett alle de tolkningsmulighetene som ligger i materialet, men kun forholdt seg til den forståelsen og de tolkningene av materialet som passer med de historiske kildene. Resultatet vil da være at materialet ikke har blitt studert med tanke på forhold som synes å stride mot den etablerte forståelsen eller forhold som ikke er nevnt i de skriftlige kildene. Den følgende diskusjonen vil ta hensyn til dette problemet.

5.2 Den tidligste kirkebyggingen ut fra de skriftlige kildene

I flere av sagaer om de tre kristningskongene, Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav den hellige, nevnes det at de skal ha bygget kirker (Heimskringla: Håkon den godes saga kap. 13; Olav Tryggvasons saga kap. 47). I tillegg til at sagaene nevner at kongene bygget kirker, står det i landskapslovene at kirker skulle bygges som et samarbeid mellom kongen og stormenn

eller bønder (Lidén 1995a:135). Landskapslovene er riktignok yngre enn de tidligste kirkene, men også andre kilder synes å bekrefte at kongen og bønder i fellesskap stod bak byggingen av kirker. Skre (1995:171) viser til to kilder som forteller om bakgrunnen for hvorfor to stormenn bygget en kirke på gården sin. Begge forteller om kirkebygging i Olav den helliges regjeringstid (1015-ca.1030) (Andersen 1977:109). Den første kilden er fra begynnelsen av 1200-tallet og er et vitneutsagn om eiendomsretten til Tessevannet. Den forteller om hvordan Torgeir Gamle på Garmo (et tettsted i dagens Lom kommune) fikk Tessevannet av Olav den hellige og at han etter dette ble kristen og bygde en kirke på gården sin. Selv om denne kilden er rundt to hundre år yngre enn selve hendelsen, mener historikeren Per Sveaas Andersen (1977:125) at det ikke er noen grunn til å tvile på hovedinnholdet i vitneutsagnet. Den andre kilden Skre viser til er en innskrift fra en runestein i Vest-Agder. På denne steinen står det «Øyvind gjorde denne kirke – Olav den helliges gudsønn – på sin odel(sgård)» (Skre 1995:171). Kilden inneholder to viktige opplysninger. Det første vi får vite er at stormannen Øyvind bygget en kirke på gården sin, og det andre er at Olav har stått gudfar i Øyvinds dåp. Denne dåpen må ha forekommet før Olavs død i 1030 og kirken må derfor være bygget innen et livsløp etter denne dåpen. Selve runesteinen må ha vært reist etter Olavs død siden den omtaler ham som hellig og trolig ikke av Øyvind siden den omtaler ham i tredjeperson. Opplysningene man kan trekke ut av innskriften daterer ikke runesteinen, men bekrefter at steinen er yngre enn den hendelsen den omtaler (Skre 1995:219).

5.3 Det liturgiske arbeidet og kirkebygget i den tidlige kristningsfasen

I perioden før det ble bygget kirker i Norge, men også i den tidligste kirkebyggperioden, kan misjonærer ha hatt med seg et reisealter som gjorde det mulig å avholde messe på de stedene de reiste til dersom det ikke var bygget noen kirke der (Jensenius 2001:24; Skre 1995:214). Likevel var det begrensninger, og misjonærer eller prester kunne ikke holde messe hvor som helst. Private boliger skulle ikke i utgangspunktet benyttes til å avholde messe. Å holde messe i private hus var i strid med tanken om at nattverden skulle være noe som tilgjengelig for alle i samfunnet og ikke bare eliten eller privatpersoner (Jensenius 2001:24). Det er ikke funnet rester etter eventuelle reisealter; så ut fra et arkeologisk ståsted er det ikke noe som skulle tilsi at en slik tradisjon har forekommet i Norge, men det er noen skriftlige kilder som omtaler bruken av reisealter. Blant annet fortelles det i Olav Tryggvasons saga at han, i år 995, reiste et landtelt og holdt messe i det (Jensenius 2001:25; *Heimskringla*: Olav Tryggvasons saga kap. 47). Skre (1995:214) mener likevel at i en overgangsfase kan det ha blitt holdt messe i

private boliger dersom det ikke var noen kirke tilgjengelig. Andre sider av det pastorale arbeidet var også nært knyttet til kirken. Dåp og begravelser var seremonier som i utgangspunktet skulle utføres i kirker, men som vi har sett var det allerede etablert en kristen gravtradisjon før de tidligste kirkene ble bygget. Derfor er det også sannsynlig at dåpen ble utført utenfor kirkens vegger i misjonstiden (Skre 1995:213). Før midten av 1200-tallet var vanlig gjennomføring av dåpen full nedsenking i en elv eller et vann. Denne praksisen ble trolig også praktisert under misjonstiden i Norge siden mange av de som ble døpt var voksne mennesker. Dåp i kirker kan også ha forekommet, men mangel på døpefonter fra de tidligste kirkene i Norge har gjort at det ikke finnes noe materiale som kan bekrefte kirkedåp. De tidligste døpefontene vi har er fra midten av 1100-tallet og er laget av stein, men det utelukker ikke muligheten for at de tidligste døpefontene var laget av tre og at det derfor ikke er sannsynlig å finne rester av dem (Skre 1995:213).

Begravelser av kristen karakter har, som tidligere nevnt, blitt foretatt før det var noen kirke knyttet til gravene. I disse tilfellene har trolig jorden de døde er gravlagt i blitt vigslet på forhånd slik at den kunne benyttes som gravplass for kristne (Skre 1995:213). Senere har det blitt bygget kirker på de aller fleste av disse tidlig kristne gravplassene. Det omfanget av kristne graver som er funnet i tilknytning til stolpekirkene tyder på at kirkegårdsbegraving var en viktig del helt fra stolpekirken ble bygget og i mange tilfeller allerede før den første kirken ble bygget (Bolvig 1992:44).

Det er usikkert i hvilken grad de tidligste kirkene har hatt en fast prest tilknyttet seg og det er ikke sikkert at alle stolpekirkene var like på akkurat dette området. Det er fullt mulig at noen kirker kan ha hatt en prest tilknyttet seg, mens andre ikke hadde det. På det tidspunktet de tidligste kirkene blir bygget er ikke den norske kirkeorganisasjonen fullt utviklet og det er mulig at misjonærer og prester fortsatte sitt liturgiske arbeid på samme måte som i den tidligste misjonstiden også etter at de tidligste kirkene ble bygget. Derfor er det mulig at prester kan ha vært løst tilknyttet et område og av den grunn også kirkene i dette området, men ikke nødvendigvis til en bestemt kirke. Det er mulig at prestene var tilknyttet en større regional kirke og at de dro derfra og drev liturgisk arbeid i de mindre kirkene når det var nødvendig (Skre 1998:17). En slik virksomhet må likevel ha oppstått noe senere enn på det tidspunktet stolpekirkene blir bygget.

5.4 Hva forteller restene etter stolpekirkene?

Selv om det finnes skriftlige kilder som forteller om den tidligste kirkebyggingen vil det være interessant å se hva det arkeologiske materialet kan fortelle. Det er flere sider ved stolpekirkene som er interessante. Både plasseringen av stolpekirkene og størrelsen på stolpekirkene har vært diskuterte temaer (Bolvig 1992; Lidén 1995a; McNicol 1997; Olsen 1966, 1986; Skre 1984:9-10; 1995:215-217).

5.4.1 Stolpekirkenes plassering

Plasseringen av de tidligste kirkene har vært et stort forskningsområde i Skandinavia. Mye av den tidligere forskningen var fokusert på å bevise eller motbevise at det var en utbredt kultkontinuitet i Skandinavia og Norge (Lidén 1969b, 1995b, 1999; McNicol 1997; Olsen 1966, 1986). Brink (1992:121) mener at å fokusere forskningen på å bevise eller motbevise kultkontinuitet er lite givende. Han utelukker ikke at kultkontinuitet har forekommet, og påpeker at det faktisk er liten tvil om at tidlige kirker har blitt bygget på plasser man regner med har hatt en viktig funksjon innenfor den hedenske kulten. Ifølge Brink vil det, i større grad enn å diskutere om en kontinuitet har forekommet, være interessant å se på i hvilken grad har denne trenden med å bygge kirker på hedenske kultplasser vært utbredt og hvorfor. Altså er det interessant å se på bakgrunnen for plasseringen av stolpekirkene.

Ut fra det arkeologiske materialet er det meget sannsynlig at det var religiøse motiver som lå bak byggingen av de tidligste kirkene. Det faktum at tidligere kristne graver har blitt funnet på plassen der stolpekirkene senere har blitt bygget tyder på at deler av den kristne kulten allerede hadde fått fotfeste i Norge. Skre (1998:4) mener at på det tidspunktet folk i Norge går vekk fra den hedenske tradisjonen og begynner med kristne riter må det ha vært kristne geistlige i landet. Kristne riter, som dåp og begravelser, skal nemlig utføres av prester. Skre regner denne gruppen med kristne geistlige, fra den tidligste fasen av kristningen av Norge, som misjonærer. Det er mulig at disse misjonærene ikke var direkte tilknyttet til noen konge eller stormann, men reiste fritt rundt og drev misjon, og at slike misjonærer trolig var i Norge på 900-tallet (Andersen 1977:189). Siden mange av de tidligste kristne gravene i Norge synes å stamme fra slutten av 900-tallet og tidlig på 1000-tallet, er det mye som tyder på at misjonærene som var i Norge tidlig jobbet med å få avgrenset og vigslet gravplasser der kristne skulle gravlegges, noe som også Kristenretten vi kjenner fra Gulatingsloven synes å bekrefte (Birkeli 1973:27; Skre 1995:213). Det lille antallet kristne graver som er funnet i

forbindelse med de tidlige kirkene tyder likevel på at det ikke kan ha vært snakk om noen stor konvertering blant folk før kirkene ble bygget. Sannsynligvis har misjonærene i første omgang bare har nådd frem til, eller fokusert sin misjon om, en liten gruppe blant befolkningen. Fra skriftlige kilder kjenner vi til at misjonærene som besøkte Skandinavia skal ha fokusert sin misjon på eliten (Sigurðsson 2003: 25-26). Likevel viser det seg at på det tidspunktet stolpekirkene kommer på plass øker gravleggingen av døde på kirkegården. I tillegg til de gravene som må ha tilhørt perioden før kirkene ble bygget, er det funnet flere graver i en slik kontekst at de helt klart må stamme fra en periode tett opptil byggingen av stolpekirkene og ut fra dette er det tydelig at kirkene har hatt en sentral plass i den tidlige fasen av kristen gravkult (Lidén 1995a:138).

Som nevnt over er også mange av de tidligste kirkene plassert i nærheten av tidligere hedenske graver og gravfelt. Det er få skriftlige kilder som gir oss noe innblikk i hvorfor denne kontinuiteten synes å forekomme. Et forslag har vært at på det tidspunktet kristendommen innføres har man på samme tid raskt ønsket å fjerne den gamle hedenske troen. Om dette har vært tilfellet, kan plasseringen av stolpekirkene ha vært meget viktig (Jensenius 1997:11). En kilde som kan tyde på at de som stod for kristningen kan ha ønsket å begrense hedensk kult er et brev fra pave Gregor den store skrev til den anglesaksiske misjon i 601 (Olsen 1986:126). I brevet fortelles det hvordan hedningenes templer skal gjøres om til kristne kirker og at avgudssymbolene inne i templene skal sprøytes med hellig vann (McNicol 1997:247).

Siden det ikke er funnet noe arkeologisk materiale som tyder på at det har eksistert et større antall templer knyttet til den hedenske kulten i Norge, har det ikke vært nødvendig for misjonærene å gjøre om templer til kirker. Likevel kan plasseringen av stolpekirkene på gamle hedenske gravfelt ha hatt tilsvarende effekt. Forfedrekulten var et viktig element for den enkelte gård, men også for samfunnet som helhet. Gravplassen har blitt sett på som helt sentral i den hedenske forfedrekulten. Forholdet til de døde var viktig og plasseringen av gravplassen på gården gjorde at forfedrene var tilstede i dagliglivet på gården også etter sin død. Men det var ikke bare nærhet til forfedrene som var viktig. Det er mye som tyder på at gravplassen har hatt en helt sentral plass i utøvingen av forfedrekulten og deler av kulten ble trolig praktisert der (Brendalsmo 2006:124). Å bygge en kirke på stedet hvor den hedenske kulten stod sentralt kunne være med på begrense og utrydde hedensk kult raskt (Engelstad 1927:65; Ljungberg 1938:232). Denne tolkningen rundt en bevist handlingsplan for å lamme

den hedenske religionen i Norge er ikke alle enige i. Jan Brendalsmo (2006:136) mener at det å sette den hedenske religionen og kristendommen opp mot hverandre på denne måten er å skape en konflikt som det ikke er finnes noe grunnlag for i kildene. Inger Helene Vibe Müller (1991:366-367) kommer med en annen forklaring på at kirkene har blitt bygget på eller ved hedenske gravfelt. Hun påpeker at man flere steder begynte å gravlegge folk etter kristen skikk før kirkebyggingen begynte. Plasseringen av de kristne gravene har derfor skjedd uavhengig av en spesifikk kristen kontekst, og dermed har man trolig valgt å fortsette å benytte det eksisterende gravfeltet. Dermed ville det også senere være naturlig å bygge kirken i forbindelse med de kristne gravene, som også da gjør at kirken blir satt i samme området som de prekristne gravene.

Når stormenn bygget kirker på sine gårder etter at de hadde konvertert og blitt kristne, ble dette et klart signal til befolkningen i lokalsamfunnet. Birkeli (1973) har foreslått at steinkors plassert på gamle hedenske gravhauger og plasser som var sentrale i hedensk kult kan ha vært et signal på at kristendommen hadde seiret. På samme måte kan også de stolpekirkene som er plassert på eller ved den gamle hedenske gravplassen være ment å signalisere byggherrens holdningsendring i forhold til den hedenske kulten. For byggherren har kristendommen seiret over hedendommen. Om det i første omgang var eliten i Norge som ble kristnet og senere resten av befolkningen har det blitt foreslått at stormennene ble en viktig bidragsyter i den videre kristningen av lokalbefolkningen der de holdt til (P. Sawyer 1987a:9). Derfor kan plasseringen av kirken ha vært et ledd i stormannens arbeid med å kristne lokalbefolkningen. Ut fra dette er det også mulig at den tidligste kirkebyggingen må oppfattes som en privat kirkebygging. På 1000-tallet var kirkeorganisasjonen i startfasen i Norge (Birkeli 1973:14; Helle 1995:50) og i lys av dette er det mulig at stolpekirkene må sees som private kirker. Etter at en stormann hadde blitt kristnet var det antakelig naturlig for han å bygge, sannsynligvis i samarbeid med kongen eller hans misjonærer, en kirke på gården sin. Om store deler av samfunnet fortsatt var å regne som hedenske eller om de ble kristnet samtidig som stormannen ville derfor ikke utgjøre noen forskjell for hvor kirken ble plassert siden den var privat og ikke for hele samfunnet.

Det har blitt foreslått at en forklaring på at tidlige kirker blir bygget på eller ved gamle graver kan ha bakgrunn i det tette forholdet man hadde til sine avdøde slektninger (Stylegard 1996:546-547). Selv om den hedenske forfedrekulten trolig ble nedtonet når en person tok til seg kristendommen, kan det godt hende at det nære forholdet man, under hedendommen,

hadde følt ovenfor forfedrene ikke ble borte. Dersom dette er tilfellet kan ønsket om å innlemme den eller de avdøde slektningene i den nye troen og døds kulten vært bakgrunnen for kirkeplasseringen. Siden forfedrene, som både var begravd etter hedensk skikk og hadde levd et hedensk liv, ikke hadde muligheten til å ta til seg kristendommen ble det på en måte gjort for dem. Arkeologen Frans-Arne Stylegar (1996:546) trekker frem et eksempel fra Tyskland der denne typen innlemmelse av forfedrenes graver i den nye religionen synes å være tilfellet. I Flonheim ble det under utgravninger funnet rester av et gravanlegg under kirken som viste seg å være betraktelig eldre enn kirken. Det var flere graver som ble funnet, men det var en som utmerket seg. Den største graven ble tolket som en primærgrav som andre familiemedlemmer ble gravlagt rundt. Det sterke forholdet til primærgraven og de avdøde familiemedlemmene ble trolig ikke svekket da kristendommen ble innført og etterkommerne har derfor valgt å innlemme de gamle gravene i den nye kulten. Det har blitt trukket paralleller mellom slike eksempler i Europa og Sverige og det er ikke unaturlig å trekke de samme parallellene til Norge siden materialet i stor grad er likt. Birkeli (1973:221) har også sett for seg at steinkorsene kan ha blitt satt på gamle hedenske gravhauger for å inkorporere den avdøde i den nye troen. Det er derfor ikke urimelig å tro at også de stolpekirkene i Norge som er plassert på eller i tilknytning til eldre graver kan ha hatt denne funksjonen.

Likevel kan ikke plasseringen sies å være helt lik for alle kirkene. For selv om alle kirkene i undersøkelsen ligger ved antatt tidligere kristne graver så er det ikke alle som også ligger i nærheten av gamle hedenske. Verken kirken(e) på Veøy eller Clemenskirken ligger i nærheten av noen tidligere hedensk gravplass (Fuglestedt 1997:53). Ut fra et arkeologisk perspektiv er det vanskelig å si noe om hva som er årsaken til at Clemenskirken og kirken(e) på Veøy synes å skille seg fra de andre kirkene i undersøkelsen på akkurat dette punktet, men jeg vil senere komme inn på en mulig forklaring ut fra historiske kilder (kap. 6.2).

5.4.2 Stolpekirkenes størrelse

I tillegg til at plasseringen av de tidligste kirkene i Norge har resultert i ulike teorier rundt hvorfor de ble bygget og hvordan de ble brukt, har også størrelsen på kirkene vært et sentralt tema. Størrelsen på stolpekirkene er interessant av flere årsaker. For det første var de betraktelig mindre enn sine etterfølgere og det har ført til en del spørsmål rundt den daglige bruken av stolpekirkene. Ut fra størrelsens er det lite som tyder på at de ble bygget for noen stor menighet. Lidén (1995a:131-135) mener forklaringen av størrelsen på stolpekirkene kan

ligge på to områder. Den første årsaken til at stolpekirkeene ikke var større kan ha sammenheng med det generelle folketallet i Norge på 1000-tallet, mens den andre forklaringen må være at kirkeene har fungert på en annerledes måte enn på 1100- og 1200-tallet. Dersom tanken bak stolpekirkeene var at de skulle brukes som et samlingsrom der det skulle holdes messe, er det lite som tyder på at denne messen skulle være åpen for alle som i utgangspunktet ville sognet til kirken. For å kunne huse større deler av lokalbefolkningen, måtte stolpekirkeene vært betraktelig større enn det de var. Likevel har man valgt å bygge små kirker. De to største stolpekirkeene var den andre stolpekirken på Mære og Mariakirken i Oslo. Ut fra størrelsen er mulig at kirken på Mære har vært mer åpen for større deler av befolkningen enn andre stolpekirker, mens Mariakirken var kongens kirke og ble trolig bare brukt av kongen og hans følge (Schia 1997:114; Norseng 2000:43). Lidén (1995a:135-137) ser for seg at størrelsen på kirkebygningene kan underbygge teorien om at det var det øverste samfunnsjiktet som ble kristnet først. Siden kirkeene nesten utelukkende er plassert på store gårder må det være liten tvil om at stormenn i stor grad var involvert i byggingen av kirkeene som står på deres egne gårder. Som nevnt over er det mulig at stolpekirkeene var private kirker og at kirkebyggingen i den tidligste perioden var et eksklusivt fenomen.

Om bakgrunnen for byggingen var et samarbeid med en kristen rikskonge og stormannen ble døpt, er det fullt mulig at det har blitt holdt messe i kirken, men det kan da ha dreid seg om en privat messe for stormannen og hans nærmeste, og kongen når han var på besøk (Bolvig 1992:44; Skre 1995:216). I hvilken grad resten av befolkningen som i utgangspunktet har sognet til kirken var kristne eller fikk ta del i den kristne religionsutøvelsen på samme måte som stormannen er det vanskelig å avgjøre. I forhold til den generelle religiøsiteten blant vanlige folk kan kirkestørrelsen tyde på to ting. Enten så var ikke den generelle befolkningen kristnet på tidspunktet kirken ble bygget, eller så har kirkeene vært private og den kristne kulten for den generelle befolkningen var ikke knyttet til kirkebygget. Som nevnt over virker det som om misjonærer i Norge kan ha holdt messe ved spesielle reisealter. Senere, etter byggingen av den første kirken på stedet, kan messen for den generelle befolkningen ha blitt holdt på kirkebakken (Bolvig 1992:44; Skre 1995:216), mens det kun var eieren av kirken og hans nærmeste som fikk lest messe inne i kirken. Et eksempel fra utgravning av en kirke i England kan støtte denne teorien. Der ble det funnet et avgrenset område som i tidlig periode var markert med et kors. Det avgrensede området ble brukt som gravplass i tillegg til at det har blitt holdt messe der. Senere har det blitt bygget en liten trekirke på stedet (Jenseniuss 2001:24-25). Her har det blitt holdt messe på et område som var en tidlig kristen gravplass,

hvor det senere også blir bygget en liten kirke. Dersom størrelsen på denne trekirken lå i nærheten av størrelsen til de norske stolpekirker ville den neppe være stor nok til å romme alle som tidligere hadde fått lest messe ute på kirkebakken. Det kan være denne situasjonen vi også hadde i Norge. Birkelis (1973:28) studie viser at det finnes steinkors som er satt opp på tidlige kirkegårder her i landet, men han påpeker videre at en rekke av disse kan ha blitt flyttet dit på et senere tidspunkt.

Et annet poeng Lidén (1995a:130) tar opp er det lille antallet stolpekirker som er funnet. Dersom kirkebyggets rolle på 1000-tallet var lik den rollen kirkebygget fikk fra midten av 1100-tallet, burde størrelsen på stolpekirker være mye større enn sine etterfølgere siden antallet kirker virker mindre. Dette kan være nok en indikasjon på at den kristne kulten ikke var knyttet til noen kirke i den tidligste perioden, men det kan også tyde på at utbredelsen av kristendommen, både blant folk i et lokalsamfunn og i landet, ikke var så stor på tidspunktet stolpekirker ble bygget at det var et behov for store eller mange kirker. På samme tid kan det også hende at antallet kirker fra den tidligste kirkebyggeperioden var mye større enn det vi kjenner til i dag. Noe nye utgravninger kanskje vil kunne gi svar på. Om det var tilfellet må selvsagt en rekke teorier rundt de tidligste kirkene revurderes. Dersom stolpekirker ikke var private er det mulig at de kun har blitt brukt ved spesielle begivenheter. Som tidligere nevnt var innføringen av kristen gravskikk noe som misjonærene raskt fikk etablert da de kom til Norge og det kan være slike begivenheter at kirken brukt, og da fikk bare nærmeste familie delta.

Det har også blitt foreslått at stolpekirker kan ha vært noe annet enn et vanlig kirkebygg. Mange av de stolpekirker som det er funnet tilstrekkelig rester etter til å rekonstruere grunnplanet viser en bygning med kor og skip, men det betyr nødvendigvis ikke at de har blitt brukt som kirker på den måten vi er vant med at kirker brukes. Fra funn i Europa er det tydelig at mindre gravkapell har vært et utbredt fenomen (Stylegar 1996:546). På grunn av størrelsen har også Skre (1995:216) foreslått at byggene først og fremst fungerte som bønnehus, som også kan ha blitt brukt ved dåp og begravelse, men som et bygg der det ikke ble holdt vanlig messe.

5.5 Oppsummering

Ut fra det arkeologiske materialet er det helt klart at kristent tankegods har vært tilstede der man har valgt å bygge en kirke. Det faktum at det er funnet kristne graver som er eldre enn kirken tyder på at plassen som kirkested har vært sekundær og at det allerede var etablert en tradisjon for kristen gravskikk (Vide Müller 1991:360). Det er selvsagt umulig å si med sikkerhet hvem det var som bygget kirkene ut fra det arkeologiske materialet, men det faktum at de fleste er bygget på store gårder tyder på at bonden på den aktuelle gården var involvert i byggingen. Hvilken funksjon de tidligste stolpekirker kan ha hatt er også usikkert, men om vi ser på størrelsene så er det klart at de tidligste kirkene ikke er bygget for å huse noen stor menighet (Lidén 1995a:136). Sett i sammenheng med plasseringen på gårder tyder det meste på at de tidligste kirkebyggene i Norge har vært private kirker. Som nevnt er stolpekirker bygget i en periode før det var noen etablert kirkeorganisasjon som styrte kirkeutbyggingen i landet. Denne organisasjonen kom ikke på plass før begynnelsen eller midten av 1100-tallet (Christie 1996:160). I tillegg virker det som om prester og misjonærer ikke var avhengig av kirkebygg for å drive sitt liturgiske arbeid i den tidligste kristningsfasen. De skriftlige kildene som tillegger kongemakten, dels i samarbeid med stormenn, æren for den tidligste kirkebyggingen nevner lite om hvilke motiver som lå bak ønsket om å bygge kirker i Norge.

6 Kristningen og den politiske situasjonen i Norge

6.1 Er det en forskjell på kirkene i den tidligste kirkebyggefase?

Arkeologen Ingrid Fuglestad (1997) har foreslått at det var ulikt motiv og bakgrunn for plasseringen av de tidligste kirkene i Norge. Hun mener det kan være en forskjell i hvor de tidligste kirkene i Norge ble plassert i forhold til kirkesteder fra middelalderen, etter at Norge var offentlig kristnet. Hun trekker frem tre tidlige kirker, Clemenskirken i Oslo, den første kirken på Veøy og Peterskirken i Tønsberg. Alle kirkene ble trolig bygget allerede på slutten av 900-tallet eller veldig tidlig på 1000-tallet (Fuglestad 1997:53). Det første som skiller disse tre kirkene fra andre tidlige kirker er at disse trolig er de eldste kirkene vi kjenner til. Ingen av de andre stolpekirker i denne undersøkelsen kan med sikkerhet føres lengre tilbake enn rundt midten av 1000-tallet (Skre 1995:215-216). Det andre som skiller disse tre kirkene fra andre senere kirker er at de ikke ligger i nærheten av noe gammel hedensk gravfelt (Fuglestad 1997:53). Dermed virker det som om de eldste kirkene i Norge ikke synes å ligge ved et gammelt hedensk gravfelt. Tyder plasseringen av de eldste stolpekirker på at det var

en annen motivasjon som lå bak dem enn de senere? Om vi ser på de skriftlige kildene, forteller de oss at det ble bygget kirker allerede på Håkon den godes tid. Som nevnt over forteller sagaen om Håkon den gode at han satte i gang å bygge kirker og sette prester på dem. Det riket han regjerte over var i all hovedsak lokalisert på Vestlandet og det er fullt mulig at Veøy, som ligger i Romsdal, kan ha vært innlemmet i Håkons rike (Helle 1995:45). En eller begge stolpekirkene på Veøy kan dermed ha vært kirker som det står om i sagaen. Dersom kirkene på Veøy kan knyttes til Håkon den godes misjonsarbeid må de stamme fra perioden mellom ca. 930 og 960, som var hans regjeringstid (Lunden 2004:20; Sigurðsson 2003:39).

En annen kirke som er antatt eldre enn år 1000 er Clemenskirken i Oslo. Det er noe usikkert hvem som stod bak denne kirken. Skriftlige kilder gir både den danske og den norske kongemakten æren for kristningen av Viken (et område rundt Oslofjorden) og som dermed også kan ha stått for byggingen av den første Clemenskirken. Olav Tryggvason får æren av å kristne Viken i Odd Snorressons saga om han. Dersom det var Olav Tryggvason som stod for kristningen av Viken må det ha skjedd i løpet av hans regjeringstid som var fra år 995 til år 1000. *Fagrskinna* gir derimot æren for kristningen av Viken til danskekongen (Rindal 1996a:12). Ut fra dateringen på gravene som ble avdekket ved Clemenskirken er det mulig at den første kirken på stedet ble bygget noe før Olav Tryggvasons regjeringstid og det kan dermed ha vært danskekongen Harald Blåtann som stod for byggingen (Norseng 2000:36-37).

Det er interessant at de tidligste kirkene, de som er bygget før den offisielle kristningen rundt 1024, ikke ligger i nærheten av gamle hedenske gravfelt. Fra skriftlige kilder virker det rimelig å anta at disse kirkene er bygget av kristne konger som drev misjonsarbeid og trolig ikke i samarbeid med noen stormann. Mens kirkene som ble bygget etter midten av 1000-tallet ble bygget på eller ved gamle hedenske gravfelt. Hva kan bakgrunnen for denne endringen i hvor kirkene har blitt plassert ha vært? Fuglestved (1997:53) mener at denne endringen i hvor kirkene blir plassert kan være et resultat av en endret politisk situasjon i Norge. Det betyr at det kan også ha vært en politisk årsak til at kirkene ble bygget.

6.1.1 Kongemakten og forholdet til kristendommen

Om vi tar utgangspunkt i det de skriftlige kildene forteller, er det rimelig å anta at kongemakten hadde en sentral posisjon i den tidligste kirkebyggprosessen, men det har vært diskutert hvilke motiver rikskongene hadde ved å la seg kristne og å innføre kristendommen

til Norge. Det er i stor grad de samme kongene som får æren for både rikssamlingen og kristningen av Norge (B. Sawyer 1987:108) og av den grunn har det blitt foreslått at rikskongenes ønske om å bli kristnet delvis kan ha vært en politisk avgjørelse. Ingrid Fuglestad (1997:46) mener at en av årsakene til at kristendommen blir innført er at det kristne aristokratiet i Europa må ha vært en referansegruppe for det norske aristokratiet. Flere av de store kongedømmene i Europa var allerede kristnet rundt år 1000, og hadde vært kristne i flere hundre år, og må ha stått som forbilder for den begynnende norske rikskongemakten. Det har blitt foreslått at det var eliten som synes å nyte godt av å ta til seg kristendommen i den tidligste perioden (P. Sawyer 1987b:84). Ved konvertere til kristendommen ville rikskongene i Norge sikre seg allianser med mektige, kristne konger i Europa. Det kan ha vært flere fordeler ved å sikre seg allianser med andre konger. En allianse kan ha ført med seg både økonomiske fordeler gjennom økt handel og ikke minst politisk støtte. Med støtte fra store europeiske kongeriker ville de norske kongene ha en sterkere posisjon på det nasjonale plan samtidig som at de trolig kunne regne med viktig støtte i nasjonale konflikter (Sigurðsson 2003:27).

De fordelene som allianser med kristne konger i Europa førte med seg må ha vært svært attraktive for de norske rikskongene og kan på ingen måte utelukkes som en årsak til at de valgte å ta til seg kristendommen (Fuglestad 1997:46). I tillegg til at kristendommen kan ha ført med seg viktige økonomiske og politiske allianser i utlandet for de norske kongene, kan kristendommen også ha vært viktig i det politiske arbeidet på det hjemlige plan. N. J. Higham (1997:26-27) mener at ettersom de engelske kongedømmene utvidet seg ble det behov for en bedre samfunnsorganisasjon. På grunn av denne utviklingen mener han at de engelske kongene begynte å se etter nye måter å organisere samfunnet sitt på. De trengte en samfunnsorganisering som var sikker og som på samme tid kunne legitimere en videre ekspansjon av kongeriket. Kristendommen hadde organisatoriske og ideologiske trekk som kunne legitimere rikskongedømmet. I kristendommen var det et helt annet forhold mellom kongen og Gud enn i den hedenske religionen. Monarkiet var den eneste styringsformen som var legitimert i Bibelen og kongen, som hadde fått sin makt fra Gud, var dermed den eneste rette leder. Med et slikt utgangspunkt er det fullt mulig at rikskongenes ønske om å spre kristendommen i Norge var politisk vel så mye som religiøst motivert (Sigurðsson 2003:37-38; Stevenson 1996:173; Wood 1987:58-59).

I hvilken grad rikskongene brukte kristendommen som et rent politisk middel i den tidligste perioden eller ikke er usikkert, men Higham (1997: 27) mener at det finnes flere tegn på at kongene i England ikke nødvendigvis ble kristne selv om de begynte å bygge kirker. Han mener at de engelske kongene har sett de organisatoriske fordelene med kristendommen og av den grunn har valgt å knytte seg til kristendommen. I forhold til de norske kristnings- og rikssamlingskongene er det en interessant kilde som presenterer Håkon den godes forhold til kristendommen som religion i den tidligste fasen. Ut fra Snorres *Håkon den godes saga* (kap 17-18) kan det virke som Håkon kan ha vært fleksibel i forhold til hedendommen selv om han i utgangspunktet frontet kristendommen. Ifølge Snorre så deltok Håkon den gode ved minst to anledninger på hedenske blot, høstblotet på Lade og vinterblotet på Mære. I ettertid har Snorre omtalt og fremstilt Håkon som feig og mislykket siden han deltok på blotene. Likevel mener Hernæs (2000: 22) at Håkons deltagelse kan ha vært en politisk avgjørelse og ikke et tegn på at han hadde gitt opp sin kristne tro. Trøndelagsområdene var ikke underlagt rikskongedømmet under Håkons regjeringstid og av den grunn kan Håkon ha valgt å ”gi opp” sitt religiøse ståsted for å oppnå viktig støtte fra jarlene i Trøndelag. Det samme synes å være tilfellet med Håkons gravlegging. Selv om han hauglegges, i tro med gammel skikk, har han ikke med seg noe gravgods annet enn sitt eget sverd og sine hærlær. Dette er en skikk som var vanlig blant det kristne aristokratiet i Europa. Derfor kan også haugleggingen sees som en politisk handling. Den signaliserer at Håkon var bevisst og respekterte sin tilhørighet til en gammel kongeslekt selv om han hadde gjennomført en rekke reformer i sin regjeringstid (Hernæs 2000:23).

Selv om historiene med Håkon den gode kan tyde på han ikke hadde spesielt trofast forhold til kristendommen er det ganske sikkert at vi må regne rikskongene som kristne på 1000-tallet. Det er lite som tyder på at de kun har brukt kristendommen som et politisk verktøy, men Skre (1984:9) påpeker at sagaene, og da spesielt Snorres *Olav den helliges saga* vitner om at Olav har brukt kirkeorganisasjonen flittig for å holde riket sitt samlet. Derfor kan vi ikke utelukke at det vel så mye var politiske som religiøse motiver bak å ta til seg kristendommen i første omgang.

6.1.2 Samfunnsendringer som resultat av kristendommen

Samfunnet i jernalderen i Norge var et samfunn som var delt opp i mindre riker som var bundet sammen med tingsamband og kultsentre (Solberg 2003:261). I dette samfunnet var

også den hedenske religionen godt integrert (Steinsland 1995:10). Man tror at den hedenske religionen på mange måter var en privat religion uten noen form for sentralt styre eller presteskap (Steinsland 2005:270). Man regner med at bortsett fra ved enkelte spesielle anledninger var kulten og religionsutøvingen noe som var knyttet til hver enkelt gård. Det var da husbonden eller husfrua som hadde det øverste religiøse vervet. Ved spesielle anledninger, som de store årlige blotene, var det trolig den øverste politiske lederen i samfunnet som hadde kultlederfunksjonen (Solberg 2003:259; Steinsland 1995:15-16).

Selv om kristendommen tilførte en samfunnsmodell som ville styrke kongedømmet organisatorisk, var rikskongene allikevel avhengige av støtten til lokale stormenn for kunne opprettholde sin makt og sine landområder. I begynnelsen av rikssamlingsprosessen var det administrative apparatet til rikskongemakten svært begrenset. Kongen hadde ingen store styrker plassert rundt i landet og kongemaktens utstrekning var derfor knyttet til hans person og følge. Han var ofte på reise rundt i landet og tok inn på gårder han selv kontrollerte eller hos allierte stormenn. Dersom rikskongen ikke oppnådde tilstrekkelig støtte kunne stormenn lett gå sammen mot han (Skre 1995:172).

Denne konflikten er tydelig i Trøndelagsområdet. Det har blitt foreslått at årsaken til at det tok lenger tid før dette området ble innlemmet i rikskongedømmet og kristnet var at ladejarlene hadde en sterk posisjon og hadde muligheten til å utfordre rikssamlerne fra Vestlandet (Sigurðsson 2003:39). Ladejarlene var etterkommere av håløygjarlene som hadde stått for samlingen av Trøndelag og Hålogaland før Harald Hårfagres samling av Vestlandet. I tillegg til dette kunne Ladeætten, i likhet med kongeætten fra Vestlandet, føre sin slekt tilbake til de gamle gudene (Sigurðsson 2003:39; Solberg 2003:262). Ladejarlene stod sterkt i Trøndelag under den tidligste perioden av rikssamlingsforsøket av kongene fra Vestlandet, men på midten av 1000-tallet oppnår kongen stor nok makt til å underlegge seg Trøndelag og Opplandene (Andersen 1977:151). Claus Krag (1995:34) mener at den makten ladejarlene hadde ikke nødvendigvis var noe sterkere befestet i den hedenske kulten enn den hadde vært på Vestlandet. Hovedårsaken til at ladejarlene ikke tok til seg kristendommen var at de ikke hadde hatt den samme lange kontakten med kristendommen. Videre hevder han at de stormennene på Vestlandet som tok til seg kristendommen trolig ikke mistet sitt maktgrunnlag av den grunn og at dette også ville gjelde ladejarlene og stormenn i trøndelagsområdet. Likevel tror jeg ikke årsaken til at ladejarlene motsatte seg kristendommen var at de ikke hadde tilstrekkelig kjennskap til den. Jeg tror heller situasjonen i Trondheim viser at

rikssamlingen og kristningen var nært knyttet sammen. Siden ladejarlene hadde nok makt til å motstå rikssamlingskongen ble de heller ikke kristnet. Motstanden lå altså på det politiske planet.

6.2 Kirkebygg som politiske symboler?

Dersom rikssamlingskongene benyttet kristendommen aktivt i deres politiske arbeid er det ikke urimelig å anta at kristendommen ble sett på som et politisk symbol for kongemakten (Skre 1996: 28; Hernæs 2000: 21), noe som igjen åpner for at det kunne være andre faktorer enn de religiøse som lå bak kirkebyggingen. Den tidligste kirkebyggingen fra slutten av 900-tallet og frem til 1100-tallet må derfor sees i lys av både de politiske og religiøse endringene i perioden.

Fuglestvedt (1997:53) fremsetter følgende hypotese. ”De aller eldste stedene for avholdelse av romersk-katolsk messe ligger *ikke* i tilknytning til førkristne gravplasser. Der man derimot har et middelalderkirkested med topografisk kontinuitet mellom hedenske og kristne graver, er stedet tatt i bruk som kirkested *etter* den offisielle kristningen”. Forklaringen på den endringen i plassering som forekommer setter hun sammen med at rikskongene på dette tidspunktet har vunnet kampen om riksherredømmet. Et resultat av dette blir også at kristendommen blir innført som eneste statsbærende religion. Plasseringen av de tidlige kirkene på de gamle hedenske gravfeltene viser at kongen har tilstrekkelig makt til å kunne plassere kirkene hvor han ville og kirkene blir dermed stående som en demonstrasjon på hans makt (Fuglestvedt 1997:53).

Skre (1996) og Hernæs (2000) har i likhet med Fuglestvedt argumentert for at kristendommen kan sees som kongemaktens symbol. Fuglestvedts hypotese tar utgangspunkt i at rikskongemakten allerede hadde overvunnet og underlagt seg stormenn på det tidspunktet de tidlige kirkene ble bygget på eller ved hedenske gravfelt. Skre (1995; 1996) mener at i prosessen med å innføre rikskongedømmet var rikskongemakten helt avhengig av støtte fra stormenn. I hvilken grad denne prosessen med å skaffe støtte blant stormenn var en prosess som var preget av tvang eller et frivillig samarbeid er ikke sikkert, men som eksempelet med jarlene på Lade viser så kan det ha oppstått konflikter. Som nevnt var makten til stormennene i den eksisterende samfunnsordningen trolig sterkt befestet i deres kontroll over det gamle hedenske gravfeltet og deres rolle som den øverste religiøse lederen (Brendalsmo 2006:265).

Innføringen av kristendommen og rikskongedømmet ville bryte opp de gamle samfunnsklassene og et spørsmål som har blitt stilt i den sammenhengen er om resultatet blir at stormenn mister makten sin?

Dersom det er slik Skre (1995:172; 1996:28) hevder, at rikskongemakten var helt avhengig av støtte fra stormenn for å kunne gjennomføre en rikssamling, ville stormenn neppe miste mye av maktgrunnlaget sitt dersom de valgte å samarbeide med kongen. Stormenn ville, selv om de kom i et underordnet forhold til kongen, nyte godt av en allianse. I likhet med de fordelene som rikskongene hadde i forhold til sine allierte i utlandet, ville en allianse med kongen føre med seg både økonomiske og politiske fordeler for stormennene (Sigurðsson 2003:40). En kilde som støtter en slik tolkning er vitneutsagnet om Torgeir Gamle og hvordan han fikk eiendomsretten til Tessevannet, som nevnt over (kap. 4.2). I en slik situasjon vil kirkebygget, uavhengig om det er bygget i samarbeid med en konge eller ikke, kunne sees som et lojalitetssymbol. Det symboliserer stormannens ønske om og vilje til å samarbeide med kongen (Skre 1996:28).

En slik tolkning strider riktignok ikke mot Fuglestvedts hypotese. I dette samarbeidet mellom rikskonge og stormann kan det være at rikskongen har pålagt stormannen å bygge kirken på det gamle gravfeltet på gården og på den måten ”seiret”. På samme tid kan vi ikke utelukke at stormannen selv har sett fordelene ved å plassere kirken på sin egen gård. Det er to punkter som skulle tilsi at stormannen selv var interessert i å plassere kirken på sin egen gård. Det første punktet er knyttet til stormannens forhold til den nye rikskongemakten. Dersom det å bygge en kirke ble sett på som et lojalitetssymbol ovenfor kongen ville en stormann neppe plassert kirken sin på et annet sted enn sin egen gård. Å bygge kirken på et annet, kanskje mer avsidesliggende sted, ville trolig ikke falle i god jord hos kongen. Viktigheten av plasseringen av kirken blir enda klarere om en stormann uten press eller kongens tilstedeværelse valgte å bygge en kirke (Skre 1984:9-10). I et slikt scenario ville det være spesielt viktig at kongen, når han kom på besøk, skjønnte hvem det var som stod bak kirkebygget og den sikreste måten for stormannen å gjøre det på var å plassere kirken på sin egen gård (Skre 1996:28).

Den andre årsaken for en stormann til å bygge kirken på sin egen gård er knyttet til hans posisjon i lokalsamfunnet i den førkristne tiden. Dersom oppslutningen rundt den hedenske kulten minsket, minsket også det gamle maktgrunnlaget og maktsenteret som stormannen tidligere hadde kontrollert. Ved å ha en kirke stående på gården og i nærheten av det gamle

hedenske gravfeltet ville kirken fremstå som et symbol på hans makt. Kirken vil signalisere at stormannen fortsatt innehar den ledende posisjonen i lokalsamfunnet. I tillegg til dette ville stormannen neppe risikere å miste sin sosiale posisjon ved å la noen andre bygge en kirke (Skre 1984:9-10).

Brendalsmo (1990) beskriver situasjonen i Norge på denne måten:

I den periode hva det foregår en overgang fra norrøn til kristen religion – en annen måte å beskrive et viktig aspekt ved statsdannelsen og føydaliseringen i Norge – er det ikke minst viktig for samfunnseliten, både lokalt, regionalt og overregionalt, å konkret vise hvordan og hvorfra de henter sin fortsatte (evt. nye) legitimitet som samfunnselite. I motsetningsforholdet mellom norrøn og kristen religion, her oppfattet som uttrykk for to forskjellige samfunnsideologier en kan referere seg til – hente legitimitet i – blir det da et **politisk** valg for eliten hvilken ideologi man vil forholde seg til [Brendalsmo 1990:38].

Derfor er det fullt mulig at kirkebyggingen kan ha hatt en sterkt politisk motivert side og at de tidligste kirkebyggene på mange måter også må oppfattes som politiske symboler. En tilsvarende teori presenterer Fuglestvedt om de norske steinkorsene som står ute ved kysten på Vestlandet (Fuglestvedt 1997:52). Hun ser for seg at korsene er satt opp i brytningstiden en gang mellom ca. år 750 og 950/1000. Dersom steinkorsene ble satt opp i dette tidsrommet er det mulig at de tidligste, fortsatt hedenske, rikssamlerne i Norge ikke hadde noen religiøs baktanke med reisingen av korsene. Fordi kristendommen var et viktig ledd i å oppnå allianser med mektige kristne konger og stormenn i Europa kan rikskongene i Norge ha reist korsene ute ved kysten. Ved å gjøre det ville de synliggjøre sin og sitt områdes tilhørighet til kristendommen for tilreisende, selv om ikke Norge var kristnet på dette tidspunktet. Ut fra denne teorien blir steinkorsene brukt på en politisk måte. Det mulig at forholdet mellom rikskongene og stormenn på et nasjonalt plan i Norge kan ha hatt likhetstrekk med det forholdet som var mellom rikskongene og det kristne Europa på det internasjonale planet. Dersom det har vært tilfellet er det stor sannsynlighet for at den tidlige kirkebyggingen har hatt en politisk motivert side.

6.3 Oppsummering

Som nevnt over har Fuglestvedt (1997:53) satt opp en hypotese der hun hevder at de tidlige kirkene som ble bygget før den offisielle kristningen ble bygget på steder uten noen

tilknytning til prekristne gravfelt, mens de kirkene som ble bygget etter den offisielle kristningen ble bygget på eller ved prekristne graver. Hennes forklaring på hvorfor dette har forekommet er at rikskongemakten i den tidligste perioden hadde stor nok politisk makt til å kunne presse frem kirkebygg på steder der stormenn fortsatt hadde sitt maktgrunnlag. Ettersom rikssamlingen gjennomføres, enten ved tvang eller samarbeid med stormenn, begynner kirkebyggingen å forekomme på gårder med prekristne graver. Fuglestvedt (1997:53) ser plasseringen av kirkene da som et symbol for at rikskongemakten har seiret og innført kristendommen, men det kan også hende at rikskongemakten bevisst sørget for å få bygget kirker på gårdene til stormenn mens rikssamlingen fortsatt pågikk. Dersom rikskongene benyttet seg aktivt at kristendommen i rikssamlingsprosessen (Skre 1984:9), vil også plasseringen av kirker på stormannens gård være viktig for det politiske målet. Siden stormannens makt i det gamle samfunnet var befestet i den hedenske religionen, som hadde sitt kultsted på gården og ved prekristne gravfelt, ville det være et viktig punkt for kongene å fjerne den sammenhengen. Derfor kan kongene bevisst ha presset stormenn til å plassere kirkene de bygget på de gamle gravplassene og på den måten brutt opp et sentralt punkt i den gamle maktstrukturen.

På samme tid kan også kirkene ha vært et politisk symbol for stormannen. I den grad stormannen oppnår økonomiske og politiske fordeler ved å knytte seg til kongemakten kan det hende at han velger å bygge en kirke for å vise sin lojalitet ovenfor kongen (Skre 1996:28). På samme tid kan også kirkebygget bli stående som et symbol på stormannens fornyede makt i lokalsamfunnet (Brendalsmo 1990:38).

7 Kirkeorganisasjonen etableres og stolpekirkene erstattes

I følge Christie (1996:160-161) var det først på midten av 1100-tallet at den norske kirkeorganisasjonen var organisert nok til at den kunne påta seg rollen med den videre utbyggingen av kirkenettet i Norge. Når kirkebyggingen begynner å eskalere på 1100-tallet er det den norske kirkeorganisasjonen som står bak utbyggingen. I løpet av perioden mellom midten av 1100-tallet og frem til tidlig på 1200-tallet blir alle stolpekirkene erstattet av en større kirke. Med unntak av Veøy (Solli 1995:39) og Clemenskirken, avhengig om det har stått en eller flere stolpekirker der, blir alle de nye kirkene plassert direkte over stolpekirken.

Nøyaktig hvorfor kirkebyggerne har valgt å legge den nye kirken oppå den gamle er usikkert, men det virker å være et utbredt fenomen.

Et interessant punkt ved utskiftningen av stolpekirkene er at mange av dem ikke synes å ha stått veldig lenge før de blir byttet ut (Tab. 2). En del av stolpekirkene har trolig ikke stått mer enn maks 80 år før de ble erstattet. Både Kaupanger II og Urnes I kan ha blitt bygget så tidlig som midt på 1000-tallet, og erstattes av en ny og større kirke rundt midten av 1100-tallet (Christie 1959:72, Jensenius 2001:132). Stolpekirkene Lom I, Høre I, Kinsarvik I og Ringebu I er også bygget rundt midten av 1000-tallet, men disse kirkene får stå noe lenger og blir ikke erstattet før mot slutten av 1100-tallet for Lom (Christie 1978a:103), Høre (Jensenius 1980:2) og Kinsarvik (Müller 1991:367), mens Ringebu (Skre 1984:78) trolig blir erstattet tidlig på 1200-tallet. Hauglids tolkning av de fire ubestemte stolpehullene på Høre er knyttet opp til når byggingen av den stående stavkirken ble påbegynt. Hauglid mener at den typen stavkirke som man finner på Høre er blant landets yngste type av stavkirker og han mener derfor at den ikke kan ha blitt bygget så tidlig som på 1100-tallet, men tidligst kan ha blitt bygget rundt midten av 1200-tallet. Likevel mener han at stolpekirken som ble bygget på 1000-tallet trolig ble erstattet av den andre stolpekirken en gang tidlig på 1100-tallet (Hauglid 1989:171-172). Stolpekirken på Bø kan være den som har stått kortest. Den ble trolig oppført en gang sent på 1000-tallet og erstattet rundt midten eller sent på 1100-tallet (Müller 1991:367). Mariakirken ble trolig skiftet ut på begynnelsen av 1100-tallet (Norseng 2000:48).

Den antatte trekirken under Clemenskirken og kirken(e) på Veøy er regnet som de eldste kjente stolpekirkene i Norge. Begge kirkene på Veøy kan ha blitt bygget så tidlig som på slutten av 900-tallet. Det er selvsagt mye usikkerhet knyttet til denne dateringen, men om de er satt opp rundt samme tid som de kristne gravfeltene de står på ble tatt i bruk er det ingen urimelig datering. Kirkene på Veøy blir som sagt ikke byttet ut på samme måte som de andre stolpekirkene, men de blir trolig erstattet som brukskirke når den nye kirken bygges på slutten av 1100-tallet eller begynnelsen av 1200-tallet (Solli 1995:39). Ved Clemenskirken blir trolig stolpekirken, som kan være satt opp rundt slutten av 900- eller starten av 1000-tallet, erstattet en gang på starten av 1100-tallet (Norseng 2000:15). Kirken på Mære er nok en gang vanskelig å avgjøre, men den første sikre stolpekirken ble trolig bygget en gang på 1000-tallet og erstattet en gang mot slutten av 1100-tallet (Lidén 1969b:59).

En av grunnene til at stolpekirkene ikke ble stående lenge kan skyldes konstruksjonen. Det er mye som tyder på at de bærende jordgravde stolpene raskt kunne morkne og at det derfor var behov for utskiftning (Hauglid 1989:171). Kirkene som erstattet stolpekirkene var i hovedsak stavkirker og steinkirker, som var mye mer holdbare bygningsmessige konstruksjoner.

Likevel virker det som om noen stolpekirker har blitt skiftet ut mens de fortsatt var i god stand. Under utgravninger av blant annet Kaupanger ble det ikke funnet rester av treverk i noen av de seks stolpehullene som har utgjort Kaupanger I. Det kan tyde på at stolpene har blitt tatt opp før de har rukket å bli morkne (Lidén 1975:22). Den mest sannsynlige forklaringen på at man har valgt å bygge en ny kirke selv om den gamle kirken ikke var ødelagt var trolig fordi den ikke lenger var stor nok til den bruken som krevdes (Jensenius 1995:121).

Likevel kan det virke som om de fleste av de tidlige kirkene, spesielt de som ligger på gamle gårder og ved prekristne gravfelt, går fra å være private kirker og til å innlemmes i kirkeorganisasjonen og blir omgjort til sognekirker. Reglene for sognekirker var at kirkebygningen skulle dekke menighetens plassbehov (Müller 1991:366-368). I de kirkene som erstatter stolpekirkene er i de fleste tilfeller skipet over dobbelt så stort (Lidén 1995a:130). Det tyder på at kirkene skal være tilgjengelige for en større gruppe mennesker enn tidligere. I den grad den generelle befolkningen hadde tilknytning til de private kirkene på 1000-tallet, fikk de trolig lest messe ute på kirkebakken, men da sognekirkesystemet ble innført skulle alle ha tilknytning til en bestemt kirke hvor de skulle få alle kirkelige behov dekket (Müller 1991:368).

Likevel er det noe som tyder på at bruken av stolpekirkene kan ha vært så viktig at man ønsket å beholde dem stående så lenge som mulig under prosessen med å bygge en ny kirke. Skre (1986:17) påpeker at ved kirken i Bø (Fig. 10) ble steinkirkens kor bygget inntil stolpekirkens skip og at steinkirkens skip senere ble bygget rundt stolpekirken. Om dette var en utbredt praksis er usikkert, men også ved Kinsarvik (Fig. 12), Mariakirken (Fig. 7 og 8) og Mære (Fig. 6) er alle bygningsrestene etter stolpekirken funnet innenfor murene til den senere steinkirken.

Tabell 2 – Oversikt over stolpekirke og kirkene som erstatter dem¹. Tidspunkt for utskiftning og størrelsesforhold

Stolpekirke	Størrelse på skip i m ²	Erstattes	Størrelse på skip i m ²	Størrelsesforhold
Bø I	51,8 m ²	Bø, steinkirke. Etter 1177.	90,7 m ²	1 : 1,75
Høre I (II?)	13 m ²	Høre stavkirke. Etter 1178/1179.	43,2 m ²	1 : 3,3
Kaupanger II	43,2 m ²	Kaupanger stavkirke. Etter 1137.	98 m ²	1 : 2,3 (etter en utvidelse av stavkirken kirken i middelalderen)
Kinsarvik I	46,4 m ²	Kinsarvik, steinkirke. Etter midten av 1100-tallet.	192,5 m ²	1 : 4,3
Lom I	49,5 m ²	Lom stavkirke. Etter 1157/1158.	92 m ²	1 : 1,9
Mariakirken I	75 m ²	Mariakirken, steinkirke. Trolig tidlig på 1100-tallet.	215 m ²	1 : 2,9
Mære II	68,2 m ²	Mære, steinkirke. Etter 1184.	193 m ²	1 : 2,8
Ringebu I	40 m ²	Ringebu stavkirke. Etter 1192/1193.	120 m ²	1 : 3
Urnes I (II?)	32,5 m ²	Urnes stavkirke. Etter 1130.	53 m ²	1 : 1,6

(Tabelldata er hentet fra Jensenius 2001:121-158 og Lidén 1995a:129-130)

¹ Bare kirkesteder der det er påvist en sikker stolpekirke er tatt med

8 Avslutning og konklusjon

Ut fra de skriftlige kildene får vi vite at det er konger og stormenn som står for den tidligste kirkebyggingen i Norge (Sigurðsson 2003:51). Hvor tidlig kirkebyggingen i Norge startet er usikkert, men det er mulig at den tidligste kirkebyggingen kan ha startet allerede rundt midten eller slutten av 900-tallet. Ut fra det arkeologiske materialet er det likevel ingen sikre bevis for at det har blitt bygget kirker før nærmere midten av 1000-tallet (Sigurðsson 2003:50). Dersom byggene, som etter all sannsynlighet, har stått på gravplassene på Veøy var kirker og disse kirkene ble satt opp rundt samme tid som gravplassen ble tatt i bruk er disse kirkene de eldste vi kjenner til i Norge. Det samme kan være tilfellet for gravplassen der Clemenskirken i stein ble bygget en gang på starten av 1100-tallet. Dersom det ble bygget en kirke i tilknytning til de eldste gravene på stedet kan denne ha blitt oppført så tidlige som på slutten av 900-tallet. Både kirken(e) på Veøy og Clemenskirken har blitt knyttet til senere sagatekster som forteller om rikskongenes kristningsverk og tidlig kirkebyggingen. Likevel kan ikke tilknytningen til skriftlige sees som noe endelig for at det har vært tidlige kirker på Veøy eller at det har vært kirker på gravplassen i Oslo før steinkirken.

Gjennom å studere det arkeologiske materialet kan vi gjøre oss opp noen antagelser om hvilken funksjon de tidlige kirkene kan hatt og hvilket motiv som lå bak byggingen. Det første, og viktigste punktet, er som nevnt forekomsten av kristne graver på det stedet kirken ble bygget. I første omgang har slike graver vært en viktig faktor til at de tidlige stolpebyggene kan defineres som kirker. Ved mange av kirkene er det også avdekket kristne graver som må være fra en periode før den tidligste kirken på steder ble bygget. Det betyr at den plassen som kirkested er sekundær som kristent kultsted siden det allerede er etablert en kristen gravplass (Müller 1991:360). Det tyder på at kristent tankegods kan ha fått fotfeste allerede før de tidligste kirkene ble bygget. Der kirken er plassert ved tidligere hedenske graver kan motivet for plasseringen være at man senere ønsket å innlemme sine avdøde slektninger i den nye kulten (Bolvig 1992:44). Eller så kan det være, som Müller (1991:366) har foreslått, kirkene har hatt en tilknytning til hedenske graver fordi det gamle gravfeltet fortsatt blir benyttet også etter at man har endret til kristen gravskikk.

Om man tar i betraktning plasseringen av og størrelsen på de tidligste kirkene, virker det sannsynlig at det har vært private kirker. Det faktum at en rekke av kirkene er plassert på private gårder, og ikke er store nok til å huse noen stor menighet tyder på at de ikke har blitt

brukt til å holde messe for store forsamlinger. I den grad det ble holdt messe i kirkene var det trolig bare for kirkebyggeren og hans nærmeste familie og venner. Dersom befolkningen som i utgangspunktet ville sognet til kirken var kristne ville de trolig fått lest messe på kirkebakken eller på et helt annet sted (Bolvig 1992:44, 86). Ut fra det arkeologiske materialet er det derfor rimelig å tro at den tidligste kirkebyggingen var religiøst motivert. Der kirken har vært plassert på en gård har trolig bruken av kirken vært begrenset til kirkebyggeren og hans nærmeste.

Likevel kan ikke det arkeologiske materialet gi noe svar på hvorfor kirkebyggingen begynner. Den tidligste kirkebyggingen i Norge foregår i en periode der det ikke er noe utbygget kirkeorganisasjon i landet og dermed heller ingen sentral institusjon som styrer utbyggingen av kirkene. For å finne ut mer om bakgrunnen for at kirkebyggingen begynner er vi nødt til å ta med i betraktningen hvordan kristendommen blir innført og hvordan kirkebyggerne blir presentert for kristendommen. I Norge er det rikssamlingskongene som også har blitt tildelt mye av æren for at kristendommen ble innført (B. Sawyer 1987:108). Selv om det er problematisk å gi kongemakten all æren for innføringen av kristendommen er det likevel mye som tyder på at rikssamlingskongene var et viktig ledd i prosessen. Jeg mener at den tidlige kirkebyggingen i Norge må sees i sammenheng med at rikssamlingen og kristningen av landet synes å være to prosesser som var nært knyttet til hverandre. Det faktum at kristendommen legitimerte rikkongedømmet gjør at kristendommen må ha vært et viktig verktøy for kongene i rikssamlingsprosessen.

Fuglestedts (1997:53) teori om hvor de tidlige kirkene blir plassert før og etter den offisielle kristningen understreker på mange måter forholdet mellom rikskongemakten, det politiske arbeidet og spredningen av kristendommen. Fuglestedt mener at etter rikskongemakten har greid å gjennomføre rikssamlingen sitter de på stor nok makt til å bygge kirker på gårder som er eid av stormenn og ved hedenske gravfelt. Hun ser da plasseringen av kirkene som et symbol på rikskongens makt. Jeg er delvis enig i Fuglestedts teori om kirkenes symbolske funksjon, men støtter meg til Skre (1996:28) som mener at stormenn også kan ha sett de politiske fordelene ved å støtte rikskongemakten og selv bygger kirker som et tegn på deres støtte til rikskongen. Dette strider ikke nødvendigvis med Fuglestedts teori for rikskongene kan regnes som seiersherrer selv om de ikke har nedkjempet motstand, men stormenn kan også ha hatt politiske motiver for å bygge en kirke på gården sin (Skre 1984:10).

De samfunnsendringene innføringen av kristendommen førte med seg gjorde at stormennenes gamle maktgrunnlag ble borte og at de kom i et underordnet forhold til kongen. Likevel virker det som om stormenn kunne beholde sin sosiale posisjon i lokalsamfunnet og oppnå goder ved å støtte rikskongemakten (Skre 1996:30). Som eksempelet med at Torgeir Gamle blir gitt Tessevannet i gave for å la seg kristne og bygge en kirke på gården sin (se kap. 5.2). For stormenn som hadde en usikker maktposisjon ville det være ekstra viktig å knytte seg til kongemakten for å unngå at en rivaliserende person ordnet en allianse med kongen og overtok som stormann i lokalsamfunnet (Skre 1984:10). Dermed er det sannsynlig at stormenns motiver for kirkebygging kan ha vært politisk motiverte.

Denne tolkningen av motivene for byggingen av de tidligste kirkene strider ikke mot det arkeologiske materialet. Selv om det arkeologiske materialet, i form av tidligere kristne graver, tyder på at den tidligste kirkebyggingen ble gjort i en periode der enkelte kristne tradisjoner har vært kjent for den norske befolkningen, betyr ikke det at den politiske siden ved kirkebyggingen må avskrives. Det er fullt mulig at kirkebyggerne var introdusert for kristendommen på et tidlig tidspunkt, men at behovet for en kirke ikke meldte seg før rikskongene og deres kristningsverk nådde stormennene. Plasseringen av kirkene på stormannens gårder har vært hovedpunktet for argumentasjonen rundt de politiske sidene ved kirkebyggingen, men også størrelsen på kirkene passer inn i denne forklaringen. Dersom stormannen bygger kirke for å vise støtte til kongen og ikke for den bygden han bodde i, ville det ikke være nødvendig å bygge den større enn at den kunne romme hans egen familie og eventuelt kongen når han måtte være på besøk (Bolvig 1992:44; Skre 1995:216).

De tidligste kirkene ble bygget i en periode der, i det minste, deler av det kristne budskapet synes å ha hatt betydning for kirkebyggeren. Det betyr at kirkene høyst sannsynlig har hatt en funksjon i utøvingen av den kristne kulten allerede fra begynnelsen. På samme tid virker det også som om kirkebyggerens motiver for å bygge en kirke kan ha vært resultat av den politiske situasjonen i Norge og stormannens egne politiske mål. Brendalsmo skriver:

(...) Kirkebyggeren(-e) var aktører med en **motivasjon**, og de handlet (i hovedsak) innenfor rammene av det makrosamfunn de levde i. (...) Motivasjonen [for å bygge en kirke] kunne nok variere, men med tanke på hvilket sosialt skikt som stod for kirkebyggeriet, så må den politiske (i brei forstand) i overveiende grad ha vært den viktigste [Brendalsmo 1990:42].

Litteraturliste:

Andersen, Per Sveaas

1977 *Samlingen av Norge og kristningen av landet. 800-1130*. Universitetsforlaget, Oslo.

Bagge, Sverre og Sæbjørg Walaker Nordeide

2007 The kingdom of Norway. I *Christianization and the rise of christian monarchy*. Red: Nora Berend, s. 121-166. Cambridge University Press, Cambridge.

Berg, Karin

1981 Myntfunn fra Høre Kirke i Valdres. I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1981*. 135. Årgang. Red: Reidar Calmeyer, Mari Kollandsrud, Hans-Emil Lidén og Bente Magnus, s. 69-84. Hagen Offset A/S, Brumunddal.

1983 Myntene fra Ringebu Stavkirke. *Hemgrenda* 1983:49-63. Otta.

Bjerknes, Kristian

1959 Urnes stavkirke. Har det vært to bygninger forut for den nuværende kirke? I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1958*. 113. årgang. Red: Gudolf Blakstad, Roar Hauglid og Arne Stenseng, s. 75-96. Grøndahl & Søns Boktrykkeri, Oslo.

Birkeli, Fridtjov

1973 Norske steinkors i tidlig middelalder: et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom. I *Skrifter (Det Norske videnskaps-akademi i Oslo) / 2 Hist.-filos. klasse. Ny serie Bind 10*. Universitetsforlaget, Oslo.

1982 *Hva vet vi om kristningen av Norge?* Universitetsforlaget, Oslo.

Bolvig, Axel

1992 *Kirkekunstens storhetstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. Viborg.

Brendalsmo, A. Jan

1990 Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor – hvor ble kirkene bygd og hvorfor? I *Vestfoldkirkene: bygning, landskap og samfunn*. Red: A. Jan Brendalsmo og Erik Vea, s. 37-57. Riksantikvaren. Utgravningskontoret for Tønsberg.

2006 *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag. Ca. 1000- 1600*. Unipub forlag, Oslo.

Brink, Stefan

1992 Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. I *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Red: Bertil Nilsson, s. 105-127. Department of Theology, Uppsala University, Sweden.

Christie, Håkon

1959 Urnes stavkirkes forløper. Belyst ved utgravninger under kirken. I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1958*. 113. årgang. Red: Gudolf Blakstad, Roar Hauglid og Arne Stenseng, s. 49-73. Grøndahl & Søns Boktrykkeri, Oslo.

1963a Det gamle Oslo mellom fortid og fremtid. *Særtrykk av St. Hallvard*. 41. Årgang.:243-265

1963b Kinsarvik kirke og dens restaurering. I *Fortidsminner XLVI. Kinsarvik Kirke*, s. 3-68. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo.

1978a Lom kirke forteller. I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1978*. 132. Årgang. Red: Reidar Calmeyer, s. 101-112. Grøndahl & Søn Trykkeri, Oslo.

1978b Lom Stave Church. I *World Archaeology*, Vol. 10, No. 2, Archaeology and religion. s. 192-203 URL: [http://www.jstor.org/sici?sici=0043-8243\(197810\)10:22.0.CO;2-9&cookieSet=1](http://www.jstor.org/sici?sici=0043-8243(197810)10:22.0.CO;2-9&cookieSet=1). Lesedato: 23.04.09.

1983 Den første generasjon av kirker i Norge. *Hikuin* 9:93-100. Forlaget Hikuin, Højbjerg.

1996 Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie. I *Studier i kilder til vikingtid og middelalder KULT* 1996:155-169. Norges Forskningsråd.

Engelstad, Eivind S.

1927 Hedenskap og Krsitendom. I. Sen vikingetid i inlandsbygdene i Norge. I *Bergens Museums Aarbok 1927. Historisk-Antikvarisk Række* Nr. 1: 5-87. Bergen.

Fuglestedt, Ingrid

1997 Mellom hedendom og kristendom – mellom ættesamfunn og kongerike. Bruken av monumentale anlegg i en brytningstid. *AmS-Varia* 30:41-55. Stavanger.

- Gansum, Terje
 2008 Hallene og stavkirkene – kultbygninger i en overgangstid. I *Facets of Archeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday. Oslo Arkeologiske serie nr. 10*. Red: Konstantinos Chilidis, Julie Lund & Christopher Prescott, s. 199-213. Unipub, Oslo.
- Gräslund, Anne-Sofie
 1987 Pagan and Christian in the Age of Conversion. I *Oldsaksamlings Skrfter nr 9 Proceedings of the Tenth Viking Congress*. Red: James E. Knirk, s 81-94. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
 1996 Kap 1: Arkeologin och kristandet. I *Kristmandet i Sverige*. Red: Bertil Nilsson, s. 19-44. Lunne Böcker.
 2001 *Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. Institutionen för Arkeologi och Antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Hauglid, Roar
 1989 Om dateringen av Høre Stavkirke. I *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1986-88*. Red: Bjørn Myhre, s. 171-173. Oldsaksamlingen, Oslo.
- Heimskringla. *Snorres Kongesagaer*.
 1900 [2003] Utgiver Gustav Storm. Oversatt av: Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Red: Finn Hødnebø. J. M. Stenersens Forlag A.S. Oslo.
- Helle, Knut
 1995 Kongemakt og Kristendom. I *Onsdagskvelder i Bryggens Museum – X*. Red: Anne Ågotnes, s. 41-54. Bryggens Museum, Bergen.
- Higham, N. J
 1997 *The Convert Kings. Power and religious affiliation in early Anglo-Saxon England*, Manchester University Press, Manchester.
- Hernæs, Per
 1995 Kristen innflytelse i Rogalands vikingtid. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Red: Hans-Emil Lidén, s. 80-120. Universitetsforlaget, Oslo.
 2000 Kong Håkon den gode og torshamrene. *Fra haug ok heidni* nr. 2/2000:18-23.
- Jensenius, Jørgen H.
 1983 Var stolpekirken i Ringebu en typisk tidlig-kristen kirke? *Hemgrenda* 1983:28-29. Otta.
 1995 Fra tre- til steinkirke, Bø i Telemark. : *Hikuin* 22: 121-126. Forlaget Hikuin, Høybjerg.
 1997 Kirken er et gammelt sted. Kristningen og landskapet. I *Norveg. Tidsskrift for folkloristikk. Journal of Norwegian folklore studies. Årgang 40*. Nr. 1-1997. Red: Anne Eriksen, s. 3-18. Novus forlag. Oslo.
 2001 *Trekirkene før stavkirkene: en undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100*. Arkitektthøgskolen i Oslo, Oslo.
- Jensenius, Jørgen og Dagfinn Skre
 1983 De bygningsarkeologiske undersøkelsene. *Hemgrenda* 1983:7-21. Otta.
- Jensenius, Jørgen, Nils Marstein og Eivind Bratlie
 1980 Sikring av en stavkirke. Arbeidene i Høre 1979. Arkeologisk undersøkelse. I *Vern og Virke 1970. Årsberetning fra Riksantikvaren*. Red: Sigrid Christie, Stephan Tschudi-Madsen og Erik Veia, s. 1-6. Grøndahl & Søn Trykkeri, Oslo.
- Knirk, James E.
 1996 «Tolv vintre hadde kristendommen vært i Norge» Norske runesteiner forteller om kristningen. I *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Red: Magnus Rindal, s. 43-53. Ad Notam Gyldendal AS, Oslo.
- Krag, Claus
 1995 Kristendommen og sosial og politisk endring i vikingtiden. I *Onsdagskvelder i Bryggens Museum – X*. Red: Anne Ågotnes, s. 18-41. Bryggens Museum, Bergen.
- Lagerlöf, Agneta
 1991 Gravskicksförändringar = religiösa förändringar = samhällsförändringar? I *Nordisk Hedendom. Et symposium*. Red: Gro Steinsland, Ulf Drobin, Juha Pentikäinen og Preben Meulengracht Sørensen, s. 207-215. Odense Universitetsforlag, Odense.

Lidén, Hans-Emil

- 1969a I. Utgravningene under kirken. I *Fortidsminner LVI. Kaupanger Stavkirke*, s. 5-24. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Oslo.
- 1969b From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag. I *Norwegian Archaeological Review*, nr. 2:3-32.
- 1975 The predecessors of the stave church of Kaupanger. I *The stave Churches of Kaupanger*. Oversatt av Elisabet Tschudi-Madsen. Red: Kristian Bjercknes og Hans-Emil Lidén, s. 9-46. Fabritius Forlag, Oslo.
- 1995a De tidligste kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan? I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Red: Hans-Emil Lidén, s. 129-141. Universitetsforlaget, Oslo.
- 1995b Kultkontinuitetsproblemet. I *Onsdagskvelder i Bryggens Museum – X*. Red: Anne Ågotnes, s. 7-17. Bryggens Museum, Bergen.
- 1999 Undersøkelsene i Mære kirke. I *En gullgubbe. Festskrift til Hans-Emil Lidén*. Red: Anne Marta Hoff og Alf Tore Hommedal, s. 1-64. Alvheim & Eide, Akademisk forlag.

Ljungberg, Helge

- 1938 Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden. I *Nordiska texter och undersökningar*. 11. Uppsala.

Lunden, Kåre

- 2004 Religionsskifte – sivilisasjonsframvokster – statsdanning – identitetsendring. To studiar i norsk historie frå ca. år 950 til 1300. I *Religionsskiftet i Norden. Brytninger mellom nordisk og europeisk kultur 800-1200 e.Kr. Occasional papers*. Skriftserie nr.6, 2004. Red: Jon Vidar Sigurdsson, Marit Myking og Magnus Rindal, s. 13-62. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Oslo.

McNicol, John

- 1997 Plasseringen av de første kirkene i Norge i forhold til de første kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830. *KULTs skriftserie* nr. 98. Norges forskningsråd, Oslo.

Müller, Inger Helene Vibe

- 1991 Fra ættefelleskap til sognefelleskap. Om overgangen fra hedensk til kristen gravskikk. I *Nordisk Hedendom. Et symposium*. Red: Gro Steinsland, Ulf Drobin, Juha Pentikäinen og Preben Meulengracht Sørensen, s. 359-369. Odense Universitetsforlag, Odense.

Norseng, Per G.

- 2000 "Byen blir til". I *Middelalderbyen ved Bjørvika*. Arnved Nedkvitne og Per G. Norseng, s. 9-74. J. W. Cappelens Forlag a.s, Oslo.

Olsen, Olaf

- 1966 *Hørg, hov og kirke: Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København.
- 1986 Is there a relationship between pagan and Christian places of worship in Scandinavia. I *The Anglo-Saxon church*. Red: L A S Butler og R K Morris, s. 126-130. The Council for British Archaeology, London.

Rindal, Magnus

- 1996a Frå heidendom til kristendom. I *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Red: Magnus Rindal, s. 9-19. Ad Notam Gyldendal AS, Oslo.
- 1996b Liv og død i kyrkjias lover. I *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Red: Magnus Rindal, s. 141-149. Ad Notam Gyldendal AS, Oslo.
- 2004 Dei eldste norske kristenrettane. I *Religionsskiftet i Norden. Brytninger mellom nordisk og europeisk kultur 800-1200 e.Kr. Occasional papers*. Skriftserie nr.6, 2004. Red: Jon Vidar Sigurdsson, Marit Myking og Magnus Rindal, s. 103-137. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Oslo.

Sawyer, Birgit and Peter Sawyer

- 1993 *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation, circa 800-1500*. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.

Sawyer, B

- 1987 Scandinavian Conversion Histories. I *The Christianization of Scandinavia*. Red: Birgit Sawyer, Peter Sawyer og Ian Wood, s. 88-110. Viktoria Bokförlag, Alingsås, Sverige.

Sawyer, P. H.

- 1982 *Kings and Vikings*. Methuen, London and New York.

- 1987a The Discussions. I *The Christianization of Scandinavia*. Red: Birgit Sawyer, Peter Sawyer og Ian Wood, s. 1-20. Viktoria Bokforlag, Alingsås, Sverige.
- 1987b The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries. I *The Christianization of Scandinavia*. Red: Birgit Sawyer, Peter Sawyer og Ian Wood, s. 68-87. Viktoria Bokforlag, Alingsås, Sverige.
- Schia, Erik
1997 *Oslo innerst i Viken. Liv og virke I middelalderbyen*. 2. utgave 1995, 2. Opplag 1997. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo.
- Sigurðsson, Jón Viðar
2003 *Kristninga i Norden 750-1200*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Skaare, Kolbjørn
1969 VI. Myntfunnene. I *Fortidsminner LVI. Kaupanger Stavkirke*, s. 63-70. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Oslo.
1978 Myntene fra Lom kirke. I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1978*. 132. Årgang. Red: Reidar Calmeyer, s. 113-129. Grøndahl & Søn Trykkeri, Oslo.
1986 Myntfunnene i Bø gamle kirke. I *Telemark Historie. Tidsskrift for Telemark Historielag*. Nr. 7 -1986, s. 28-38. Telemark Historielag.
- Skre, Dagfinn
1984 *Gård og kirke, bygd og sogn - Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Avhandling til magistergraden i Nordisk Arkeologi ved Universitet i Oslo. Universitet i Oslo, Oslo.
1986 Den bygningsarkeologiske undersøkelsen. I *Telemark Historie. Tidsskrift for Telemark Historielag*. Nr. 7 -1986, s. 9-23. Telemark Historielag.
1995 Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Red: Hans-Emil Lidén, s. 170-233. Universitetsforlaget, Oslo.
1998 Missionary Activity in Early Medieval Norway. Strategy, Organization and the Course of Events. I *Scandinavian Journal of History*. 23:1:1-19.
- Solberg, Bergljot
2003 *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. J.W. Cappelens Forlag a.s, Oslo.
- Solli, Brit
1995 Fra hedendom til kristendom. Religionsskiftet i Norge i arkeologisk belysning. I *Viking LVIII*, s. 23-49. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.
1996 Narratives of encountering religions: On the Christianization of the Norse around 900-1000. I *Norwegian Archaeological Review* Vol. 29. No. 2, s. 89-114. Taylor & Francis, Oslo.
- Steinsland, Gro
1995 Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen? I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Red: Hans-Emil Lidén, s. 9-27. Universitetsforlaget, Oslo.
2004 Myten om kongen i historien om religionsskiftet i Norge. I *Religionsskiftet i Norden. Brytninger mellom nordisk og europeisk kultur 800-1200 e.Kr. Occasional papers*. Skriftserie nr.6, 2004. Red: Jon Vidar Sigurdsson, Marit Myking og Magnus Rindal, s. 63-101. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Oslo.
2005 *Norrøn religion. Myter, Riter, Samfunn*. Pax Forla A/S, Oslo.
- Stevenson, Jane
1996 Christianising the Northern Barbarians. I *Nordsjøen. Handel, religion og politikk. Karmøyseminaret 1994 og 1995*. Red: Jens Flemming Krøger og Helge-Rolf Naley, s. 162-184. Dreyer Bok, Karmøy.
- Storsletten, Ola
2002 Nær en datering av de gjenanvendte deler i Urnes stavkirke! I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 2002*. 156. årgang. Red: John Arne Balto, s. 91-99. Fortidsminneforeningen. Utgitt i samarbeid med Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne
1996 Da Vodurid tok kristendommen. I *Kirke og kultur* 6 1996. Red: Inge Lønning og Kjetil Hafstad, s. 541-549. Universitetsforlaget, Oslo.
- Svarstad, Carsten

1961a Myntfunnene fra Kinsarvik kirke. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Særtrykk av Årbok 1961*, s. 113-116.

1961b Myntfunnet i Urnes stavkirke. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Særtrykk av Årbok 1961*, s. 117-119.

Wood, Ian

1987 Christians and pagans in ninth-century Scandinavia. I *The Christianization of Scandinavia*. Red: Birgit Sawyer, Peter Sawyer og Ian Wood, s. 36-67. Viktoria Bokförlag, Alingsås, Sverige.